

BİR HANIM MÜFESSİR ZEYNEB EL-GAZÂLÎ VE TEFSİRİ

Yrd. Doç. Dr. Ali AKPINAR*

Türk kamuoyu onu, 1980'li yıllarda yayınlanan "Zindan Hatıraları" adlı eseriyle tanıdı. Yazarının bizzat yaşadığı anılarından oluşan bu eser, okuyucusuna İslâmî hareketin içerisinde aktif olarak yer alan, bu konuda kadınlara öncülük eden ve bu uğurda kadın olmasına rağmen akla hayale gelmedik işkence ve eziyetlere katlanan bir hanım kahramanı tanıtıyordu. Bu büyük hanım kahraman, *Zeyneb el-Gazâlî el-Cübeylî'* den başkası değildi.

Zeyneb el-Gazâlî, Miladî: 2 Ocak 1917 (Hicrî: 8 Rebiu'l-Evvel 1335) tarihinde, *Kahire'* ye 80 kilometre uzaklıkta bulunan *Meyyit Yaîş* köyünde dünyaya gelmiştir. O, Ezher bilginlerinden olan ve pamuk ticareti ile uğraşan bir kişinin kızıdır.

Zeyneb el-Gazâlî, kadının örtüyü atmasını savunan *Hüdâ Şârâvî'* nin başkanlığını yaptığı "Kadınlar Birliği"nin en genç üyesi iken Ezher Üniversitesinde dinlediği konferansların etkisi ile, bu teşkilattan ayrılıp Şeriat Fakültesi konferans salonunda "Müslüman Kadınlar Birliği"ni kurduğunda (1937 / 11 Rebiu'l-Evvel 1356) henüz yirmi yaşındaydı. Mısır'da İslâmî ve siyasî alandaki çalışmalarıyla ortaya çıkan bu birlik, ülkenin siyasî hayatında çok önemli roller üstlendi. Gerçekleştirdiği protesto eylemleri ve mitinglerle kısa zamanda Mısır siyaset gündemine oturdu.

Zeyneb el-Gazâlî, 1938 yılında *Hasen el-Bennâ* ile tanışıp "Müslüman Kardeşler Teşkilatı"na katıldı. 1951 den 1958 yılına kadar "Müslüman Hanımlar" isimli haftalık dergiyi çıkardı. Mısır devlet başkanı *Abdünnasır*, teşkilatın mallarına el koyduğunda *Zeyneb el-Gazâlî'* nin kocasının mallarını da devletleştirdi. Onun evine ve özel eşyalarına bile el koydu.

1959 yılında "Müslüman Kardeşler Teşkilatı"nın yeniden organize etmede aktif rol oynadı. Tutuklu olan mahkum aileleri ile yakından ilgilendi, onlara yardım elini uzattı.

1965 yılında, "Müslüman Kardeşler Teşkilatı"nın çok sayıda üyesi ile birlikte *Zeyneb el-Gazâlî* de tutuklandı ve cezaevinde her türlü işkence ve eziyete katlandı. Sonunda ömür boyu hapse mahkum edildi. Altı yıl hapis yattıktan sonra, Suud Kralı Faysal'ın gayretleriyle affedilerek 1971 Ağustosunda hapisten çıktı. Bu tarihten itibaren Mısır içinde ve dışında geniş bir coğrafyada aralıksız olarak hizmetlerini sürdüren *Zeyneb el-Gazâlî*, *Sudî Arabistan*, *Pakistan*, *Kuveyt*, *Birleşik Arap Emirlikleri*, *Ürdün*, *Cezair*, *Türkiye*, *Sudan*, *Hindistan*, *Almanya*, *Fransa*, *İngiltere*, *Amerika*, *Kanada*, *Avusturya*, *İspanya* başta olmak üzere pek çok ülkede tebliğ ve irşat faaliyetlerine katıldı.

Zeyneb el-Gazâlî, çağdaş alimlerden *Hafiz et-Ticânî* ile, onun vefatından sonra ise hayırsever ve zengin bir kişi olan *Seyyid Muhammed Sâlim* ile evlendi. Bu evliliklerinde hiç çocuğu olmayan *Zeyneb el-Gazâlî*, halen Mısır'da yaşamaktadır.¹

Eserleri:

1- Eyyâm min-Hayâtî: Pek çok kere baskısı yapılan bu eser çeşitli diller yanında Türkçe'ye de 'Zindan Hatıraları' adıyla çevrilmiş olup yazarın cezaevi hatıralarından oluşmaktadır.²

2- Müşkilâtü's-Şebâb ve'l-Feteyât: Cezair'de yayınlanan ve özellikle gençler arasında yaygın olan 'eş-Şurûku'l-Arabî' gazetesinde yayınlanan, gençlerden kendisine gelen sorular ve

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Zeyneb el- Gazâlî'nin hayatı ve eserleri hakkındaki bu bilgiler kendisiyle yaptığımız yazışmalardan elde edilmiştir.

² Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, *Zindan Hatıraları*, Tercüme, H. Hüseyingil, Madve Yayınları, İstanbul, 1984.

cevaplarından oluşan bu eser yetmişbeş soru ve cevabı içermektedir. Eser 'Gençlerle Mektuplaşmalarım' adıyla dilimize kazandırılmıştır.³

3- İlâ İbneti,

4- el-Erbeûn en-Neveviyye,

5- Nahv Bahsin Cedîd,

6- min-Havâtırı Zeynep el-Gazâlî fi'd-Dîn ve'l-Hayat: Ezher Üniversitesi Daru'l-Ulûm Öğretim Elemanlarından Abdüsettar Ali es-Satûhî'nin takdim yazısıyla basılan bu esirinde yazar, on beş güncel konuda, ayet ve hadislerin ışığında fikirlerini açıklamaktadır.⁴

7- Makalât: Yazarın çeşitli dergilerde yayınlanmış makaleleri değişik adlarda kitaplaştırılmıştır. Bunlardan ikisi 'Yeniden İslâmî Dirilişe' ve 'Müslüman Aileye Doğru' adlarıyla dilimize kazandırılmıştır.⁵

8- Nazarât fi-Kitâbillah.⁶ Yazarın tanıtacağımız Kur'ân tefsiridir.

"NAZARÂT FÎ KİTABİLLAH" ADLI TEFSİRİ

Yazarın kendi ifadelerinden anlaşılacağı üzere⁷ adı geçen tefsîrin alt yapısını *Gazâlî'nin*, 'davet adamının halvet günleri' diye nitelendirdiği hapisane yıllarında elinden hiç düşürmediği Kur'ân-ı Kerim'in satır aralarına yazdığı notlar oluşturmaktadır. *Gazâlî*, bu notları geliştirerek söz konusu tefsîrini kaleme almış, yazdıklarını Ezher Üniversitesi tefsîr profesörlerinden *Abdülhay el-Fermâvî*'ye inceledikten sonra 1994 tarihinde yayınlamaya başlamıştır. İki büyük cilt halinde basılacak olan eserin şu anda ilk cildi, Kahire'de *Dâru's-Şurûk* yayınları arasında çıkmış bulunmaktadır. *Aişe Abdurrahman bint Şâtî'nin*⁸ bu alandaki çalışmasından sonra, *Gazâlî'nin* bu tefsîri, çağdaş bir hanım tarafından kaleme alınmış olmakla sahasında tek eserdir. Kadın haklarının, kadının sosyal ve bilimsel hayattaki yerinin çokça tartışıldığı günümüzde *Gazâlî'nin* bu çalışması bu alanda önemli bir örnektir.

Tefsîrin Kaynakları ve Metodu:

Gazâlî, tefsîrini hazırlarken büyük ölçüde *İbn Kesîr* tefsîri ile *Seyyid Kutub'un Fî Zılâli'l-Kur'ân* adlı tefsirinden istifade etmiştir. Tefsîrinin hemen her sayfasında bu iki tefsirden yaptığı alıntılara rastlamak mümkündür. Özellikle *Fî Zılâl' den* zaman zaman uzun alıntılar yaptığı olur. Bu iki tefsîr yanında *Kurtûbî*, *Âlûsî*, *Ebu's-Suûd*, *Kâsımî*, *Ehvâzî* tefsirlerinden de yararlanır. Söz konusu tefsirlerden yaptığı alıntıları dipnotlarda gösteren *Gazâlî*, tefsîrini hazırlarken, sanki bu ilim adamlarının ders halkalarına katılıp onlara öğrenci olduğunu söyler.⁹

³ Bkz. Zeynep el-Gazâlî, **Gençlerle Mektuplaşmalarım**, Tercüme, Savaş Kocabaş, İstişare Yayınları, Kayseri, 1997.

⁴ Bkz. Adı geçen eser, Daru'l-İ'tisam, Kahire, 1996.

⁵ Bkz. Zeynep el-Gazâlî, **Yeniden İslâmî Dirilişe** ve **Müslüman Aileye Doğru**, Tercüme, Mehmet Yolcu, Madve Yayınları, İstanbul, 1991.

⁶ Zeynep el-Gazâlî, **Nazarât fi Kitâbillah**, Dâru's-Şurûk, Kahire, 1994. Bu makale, hacimli iki ciltlik eserin, ilk cildi baştan sona incelenerek hazırlanmıştır. Makalenin tashihi sırasında eserin henüz baskı aşamasında olan ikinci cildinin baskı için son şekli verilmiş bir nüshasını görme ve bazı yerlerini inceleme imkanı bulabildik. Tefsîrin ilk cildi 711 sayfa olup 14. sure İbrahim suresinin tefsiri ile son bulmaktadır. Bu eserlerinin yanında, yazarın çeşitli gazetelerde çok sayıda makalesi yayınlanmış, çok sayıda konferanslar vermiş, televizyon ve radyo konuşmaları yapmıştır.

⁷ Bkz. Zeynep el-Gazâlî, **Nazarât fi Kitâbillah**, Dâru's-Şurûk, Kahire, 1994, I, 12.

⁸ A. Abdurrahman '**et-Tefsîru'l-Beyânî**' adlı iki küçük kitap halindeki bu çalışmasında nüzul sırasına göre kısa Kur'ân sureleri dil ağırlıklı olarak ele alıp incelemiştir.

⁹ Bkz. Zeynep el-Gazâlî, **Nazarât**, I, 12.

Bunun yanısıra **Gazâlî**, ayetlerin tefsirini yaparken, ilgili ayetler yanında, hadis mecmualarına da müracaat eder ve aldığı hadislerin kaynaklarını dipnotlarda gösterir. O, ayetlerin tefsirini yaparken şöyle bir metod izler: Önce kolay ve anlaşılır bir üslupla ayetlerin manalarını verir. Ayetlerde geçen temel kavramları kısa kısa açıklar. Ayetin indiği dönemin özelliklerini verdikten sonra, ayetlerin mana ve hükümlerini günümüze taşır. Yaşadığımız sosyal, siyasal ve ekonomik olaylarla ayetler arasında sıkı bir ilgi kurar. Ona göre,¹⁰ Kur'ân ayetlerini pratik hayata yansıtılabilmek için öncelikle '**İslam İnsanın yetişmesi**', ardından '**İslam Ailesinin kurulması**', ondan sonra da '**İslam Toplumunun Oluşumu**' kaçınılmazdır. İslâmî temel prensiplerin hayata geçirilebilmesi için ise, 'Allah'ın indirdikleriyle hükmetmek' ve 'Allah yolunda cihad etmek' şarttır.

"Bugün Kur'an tecvid üzere güzel güzel okunuyor ve gece gündüz dinleniyor. Ne varki bu haliyle O hayattan el çektirilmiş ve terkedilmiş durumdadır. Bu yüzden bugün müslümanlara düşen kendilerini, daha önce yahudi ve hristiyanların içerisinde düştüğü sapmaların pençesinden kurtarmalarıdır" ¹¹ diye sızlanan **Gazâlî**, Kur'ânı anlamının gereği üzerinde ısrarla durarak şunları söyler: "

Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? ¹² ifadesini, dikkatlice incelediğimizde, anlamaksızın ve üzerinde durup düşünmeksizin, tek başına okumanın bir işe yaramadığını çıkartabiliriz. Şöyle ki insan, ayetlerin maksatlarını, ince uyumunu, coşkulu güzelliğini düşünecek olsa; Kur'ânî gerçekler ve onun gayesi üzerinde durup düşünecek, hiçbir bıkkınlık ve yorgunluk duymadan onu hissedecek, ondan ayrıldığında tekrar ona dönme tutkusunu ile dopdolu olacaktır. Böylece onu okumayı bitirdiğinde, iç dünyası aydınlanmış olarak ondan ayrılacaktır. Artık biz onu, başkalarıyla ilişkilerinde ve davranışlarında yürüten bir Kur'ân olarak göreceğiz. Artık o kişinin, tüm hareketlerinde gereği gibi adalet ve hakkaniyeti gözettiğini, yenilenen bir hayatın içerisinde güzelliklerin adamı olduğunu göreceğiz."

*"Evet, gerçekten Allah'ın kitabını ince ince düşünüp onu anlamaya çalışan kimse, Allah'ın rızasını kazanma uğruna, başkalarının mutluluğunu sağlama adına tüm sevgi, güzellik ve fedakarlıkları barındıran insandır. Böyle bir kimse, tüm bunları bir dünyalık için değil, yalnızca Allah sevgisi adına yapar."*¹³

Kamer suresinde tam dört kere tekrarlanan "**And olsun ki Kuran'ı, öğüt olsun diye kolaylaştırdık; öğüt alan yok mudur?**"¹⁴ ayetini açıklarken şunları söyler: *"Yani Biz, o Kur'ânın lafzını da manasını da kolaylaştırdık. Onu okumak da kolaydır, anlamak da. Ama gönlünü ilahî kelama açan kimseye elbette... Surede bu ifade dört defa tekrarlanıyor. Bununla konunun önemine dikkat çekiliyor. İsrarla Allah kelamını okuma, ezberleme ve anlamının kolaylığı vurgulanıyor. Hal böyle iken, o inkarcılar içerisinde, Allah'tan korkup bu Kur'ân'dan ders alacak bir kimse yok mudur? Aynı şekilde tüm insanlık içerisinde O'ndan çekinip bu Kur'ândan öğüt alacak kimse yok mudur?"*¹⁵

"Peygamber: 'Ey Rabbim! Doğrusu milletim bu Kuran'ı terk etmişti' der"¹⁶ ayetini açıklarken şunları söyler: *"Bu ayet, Allah'ın kitabına inanmayıp ondan yüz çeviren, her zaman ve her yerde onun ölçülerine göre hareket etmeyen tüm herkes için dehşetli bir uyarıdır..."*

¹⁰ Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 6-8.

¹¹ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 47.

¹² 4 Nisâ 82.

¹³ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 318-319

¹⁴ 54 Kamer 17, 22, 32, 40.

¹⁵ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, II, Kamer Suresi Tefsiri.

¹⁶ 25 Furkan 30.

Kur'an'ı terketmek (hecr) farklı şekillerde kendini gösterebilir. Şöyleki, kişinin düşünüp anlayarak özenle onu okumaması, Kur'ân okunurken onu dinlememesi, onun ölçülerini öğrenip onlara göre yaşamaması.. evet tüm bunlar Kur'ânı terketmektir.. Burada Peygamberin sünneti de gözardı edilmemelidir. Zira sünnet, Allah'ın rasülüne ilham ettiği şeylerdir. İşte bizler, Kitap ve Sünnete birlikte sarılmaz, onlara göre hayatımıza çeki düzen vermezsek, işte o zaman ayetteki tehdidin altına girmiş oluruz..."¹⁷

Gazâlî' nin adı geçen tefsirinin belli başlı özelliklerini maddeler halinde, şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Kur'anı Kur'anla açıklaması: Tefsir, ayet ayet yapılmış bir tefsirdir. Bazen aynı konuda bir kaç ayetin birlikte ele alındığı da olur. Yazar, ele aldığı ayeti, Kur'ândan başka ayetlerle açıklayarak; tevhid tarihinden Kur'ânî sayfalar sunarak Kur'ân bütünlüğü içerisinde Kur'ân'ı yorumlamadaki ustalığını ortaya koyar. Bir örnek verecek olursak, **"Allah katında din, şüphesiz İslâm'dır"**¹⁸ ayetini şu şekilde açıklar:

"Doğrusu Allah'ın dini birdir. Allah, tüm Peygamberleri bu din ile göndermiştir. Yüce Allah, insandan İslamın dışında bir dini kabul etmeyecektir. "Kim İslam'dan başka bir dine yönelirse, onunki asla kabul edilmeyecektir. O ahirette de kaybedenlerdendir."¹⁹

İşte Nuh aleyhisselam, "Ben müslümanlardan olmakla emrolundum."²⁰ diyor.

İşte İbrahim ve oğlu İsmail Peygamberler.. Onlar da şöyle diyorlar: "Rabbimiz! İkimizi Sana teslim olanlardan kıl, soyumuzdan da Sana teslim olanlardan bir ümmet yetiştir."²¹

İşte şu da Yakub Peygamberin çocuklarına tavsiyesi: "Oğullarım! Allah dini size seçti, siz de ancak müslümanlar olarak can verin."²²

Musa Peygamber ise şöyle diyordu: "Ey milletim! Allah'a inanıyorsanız ve eğer müslümanlarsanız O'na güvenin"²³ "Doğrusu Biz yol gösterici olarak Tevrat'ı indirdik. Kendisini Allah'a teslim etmiş Peygamberler onunla hükmederler."²⁴

İşte şu sözler de Yusuf Peygamberin: "Müslüman olarak canımı al ve beni salihlerin içerisine kattır!"²⁵

İşte şunlar da Hz. Musa'ya inanan Firavn dönemi sihirbazları. Onlar da şöyle yakarıyorlardı: "Rabbimiz! Bize sabır ver ve canımızı müslüman olarak al" ²⁶

Şu ise Hz.Süleyman'a inanan Sebe kraliçesinin sözleri: "Ben, Süleyman'la beraber, alemlerin Rabbi olan Allah'a teslim oldum"²⁷

Tüm bunlar, Hz.Adem'in yeryüzüne inişinden kıyamete kadar, insanlığın, sadece Allah'a kulluğunu isteyen dinin İslam olduğunun açık delilleridir." ²⁸

¹⁷ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, II, Furkan Suresi 30. ayetin tefsiri.

¹⁸ 3 Alu Imran 19.

¹⁹ 3 Alu Imran 85.

²⁰ 10 Yunus 72.

²¹ 2 Bakara 128.

²² 2 Bakara 132.

²³ 10 Yunus 84.

²⁴ 5 Maide 44.

²⁵ 12 Yusuf 101.

²⁶ 7 Araf 126.

²⁷ 27 Neml 44.

²⁸ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 201-202.

Gazâlî, kimi zaman da Kur'ân ayetlerini, ayet olduklarını belirtmeden ve cümlenin akışına uygun olacak biçimde kullanır. Bunu yaparken ufak değişiklikler yapmaktan da çekinmez. Eski deyişle 'tazmin', yeni tabirle 'iktibas'²⁹ sanatını ustalıkla kullanır. Örneğin, **"İzzet tümüyle Allah'ındır"**³⁰ ayetini açıklarken şunları söyler: *"Yüce Allah, bu ayetleriyle o inkarcuların sözlerine, yalanlayıp iftira atmalarına aldırmaması için peygamberini teselli ediyor ve diyor ki, güç kuvvet / izzet Allah'ın, Peygamberinin ve müminlerindir. Kuvvet ve zafer Yüce Allah'ın elindedir."* ³¹ **Gazâlî**, bu açıklamasında ayet olduğunu belirtmeden **İzzet Allah'ın, peygamberinin ve müminlerindir..**³² ayetini iktibas etmiştir.

Yine Yunus suresi 71-73. ayetlerini açıklarken *"Bütün bu ayetler Hz. Peygamberin yüreğine su serpmetedir. Artık inanan inansın, inanmayan inanmasın. Yüce Allah, salih ameller işleyerek kendisinden sakınanları kurtaracaktır..."* ³³ diyerek **"Allah salih ameller işleyerek kendinden sakınanları kurtarır.."**³⁴ ayetini iktibas etmiştir.

2- Tefsirde sahih hadislerle başvurması: Yazar, tefsirinde büyük ölçüde hadislerle başvurur. Çoğu zaman hadislerin kaynaklarını kitap ve bab numaraları ile birlikte verir. Bir kaç mecmuada birden geçen hadislerin sadece *Buhârî ve Müslim'de* geçtiği yerlere işaret etmekle yetinir. Çok nadir de olsa bazı hadisler hakkında yapılan senet tenkidlerini de aktarır.³⁵ Kimi zaman da, ayetlerde yaptığı gibi hadisleri, onların hadis olduğuna işaret etmeden ve kaynaklarını göstermeden, ama metinlerini muhafaza ederek kullanır. Böylece O, bu konuda geniş bir sünnet kültürüne sahip olduğunu da ispat eder. Örnek verecek olursak "Oruç, sabrın yarısıdır"³⁶ hadisini hadis olduğunu belirtmeden ve kaynağını vermeden zikreder.³⁷ Aynı şekilde bir takım hadislerle hadis olduğunu belirtmeden şu şekilde manen vererek iktibas yapar. "Onlar çok iyi bilirler ki, mallarından onların yanına kalacak olan ancak yeyip tükettikleri, giyip eskittikleri ve hayır yaparak ebedileştirdikleridir"³⁸; Şeytan size, "sakın verme, biriktir" diye fısıldarken;

²⁹ İlk dönem ilim adamları, Kur'ân ayetlerini, yahut hadisleri "Allah Teâlâ Kur'ân'da şöyle buyuruyor", "Peygamberimiz bir hadislerinde şöyle buyuruyor" demeksizin şiirde yahut nesirde kullanma işine **"tazmin"** (ekleme / katma), sonrakiler ise **"iktibas"** (alıntılama) adını vermişlerdir. Mâlikilerden *Ebü Bekir Bakillânî* ise, Kur'ân ayetlerini şiirde kullanmayı hoş görmeyen, nesirde kullanmakta ise bir sakınca görmeyen ilim adamlarındandır. Bkz. Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, **el-Bürhân fî-Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut, 1972, I, 481-483; Celâlüddin es-Suyûtî, **el-İtkân fî-Ulûmi'l-Kur'ân**, Mısır, 1978, I, 147; Ali el-Cârim-Mustafa Emin, **el-Belâgatü'l-Vâdiha**, Mısır, ty, s:270; Tahirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lüğatı**, İstanbul, 1973, s:150-151.

³⁰ 10 Yunus 65.

³¹ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 611.

³² 63 Münafikûn 8.

³³ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 613.

³⁴ 39 Zümer 61.

³⁵ Örneğin **"Zarar vermek de yoktur, zarara uğratılmak ta"** hadisi hakkında şu açıklamaları aktarır: "Suyûtî, el-Camiu's-Sağır adlı eserinde bu hadise sahih derken, hadisin münkatı olduğu da söylenmiştir. Çünkü hadisin metninde geçen İshak b. Velid'in, hadisi peygamberimizden rivayet eden Ubade b. Samit'e yetişmediği ileri sürülmüştür."

³⁶ Tirmizî, Deavât 86; İbn Mâce, Sıyam 44.

³⁷ Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 39.

³⁸ Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 165. Bu anlamda bir hadis için bkz. Müslim, Zühd 3,4; Tirmizi, Zühd 31; Tefsir 102/1; Nesâî, Vesayâ 1; Ahmed, II, 368, 412;; IV, 24, 26.

melek de "Allahım! Cimrinin malını telef et" diye beddua eder. Öte yandan Yüce Allah, "infak edin, harcaşın" emrini verirken; melek de "Allahım! Verene ver" diye Rabbine dua eder.³⁹

3- **Nahvî ve edebî bilgilere yer vermesi:** Yazar gerekli gördüğü yerlerde, gramer bilgileri ile ilgili çok kısa açıklamalar yapar. Edebî sanatlar hakkında ayrıntıya girmez, nüanslar üzerinde fazla durmaz, sadece onların hikmetlerini vermekle yetinir. Zaman zaman kelime ve kavram açıklamaları yapar. Böylece O, anlamın ayrıntı bilgilerin içerisinde kaybolup gitmesine izin vermemeye çalışır. Ama gerektiğinde ayrıntı bilgiler verdiği de olur.

"Kullarım sana Beni sorarlarsa, bilsinler ki Ben, şüphesiz onlara yakınıam..."⁴⁰ ayetini açıklarken şu inceliklere dikkat çeker: *"Cenab-ı Hak, kendisine dua edildiği ve kendisinden istendiği zaman bize şah damarımızdan daha yakındır. Bu yüzden "Söyle onlara, şüphesiz Ben yakınıam" demedi de, doğrudan "Ben yakınıam" buyurdu. Çünkü AllahTeâlânın zatına yakarıldığı zaman, O'nunla kulları arasında herhangi bir aracı yoktur. İşte bu sebeple Peygamberine vahyederken "söyle" kelimesini bile kullanmadı. Doğrudan, aracısız olarak kendisi cevap verdi. Bu nedenle cevap net olarak ve sorunun hemen peşinden "fâ" harfine bitişik olarak geldi. Zaten söz konusu harf, hemen peşinden gelmeyi ifade eder."*⁴¹

"Eğer (vâris) kadınlar ikinin üstünde ise, bırakılanın üçte ikisi onlarıdır."⁴² ayetini açıklarken Kur'ânda zaid kelime olmadığını şu şekilde savunur: *"Bazıları ayetteki üstünde anlamına gelen 'fevka' kelimesinin zaid (fazla) olduğunu söyleyerek mananın, eğer kadınlar iki olursa, demek olduğunu ileri sürmüşlerdir. Aynen "artık onların boyunlarını vurun"⁴³ ayetinde olduğu gibi. Fakat bu görüş, her iki yerde de pek tutarlı değildir. Çünkü Kur'ânda anlamsız yere gelmiş zaid bir kelime yoktur, böyle bir şeyin olması imkansızdır. Hem sonra iddia edildiği gibi olsaydı, ayetin devamında 'bırakılanın üçte ikisi onlarıdır', denmez, belki 'bırakılanın üçte ikisi, o ikisininindir' denirdi. Halbuki Cenab-ı Hak, çoğul kalıbı kullanmıştır. İki kıza da üçte iki pay düştüğü hükmü ise, son ayette geçen, iki kız kardeşin hükmünden çıkarılabilir. Çünkü Cenab-ı Hak, iki kız kardeşin payını üçte iki olduğunu belirlemiştir. İki kız kardeşin payı üçte iki olursa, iki kızın payı haydi haydi üçte iki olur."*⁴⁴

Gazâlî eserinde şiire çok fazla yer vermez. Onun tefsirinde, ayetlerdeki kelimelerin anlaşılmasına yardımcı olmaktan çok, ayetin manasına paralel şiirleri az da olsa kullandığı da olur.⁴⁵

4- **Tefsirin muhtasar oluşu:** Tefsir çok kısa değil, çok uzun da değildir. Ama yazar, bazen belli bir altyapıya sahip olanların ancak anlayabilecekleri ihtisarlar da yapar. Bu da onun, Kur'ân bilgisi bakımından her müslümanın belli bir seviyede olduğunu varsaymasından kaynaklansa gerekir. Sözgelimi, Nisâ suresi 150. ayetini açıklarken Kur'ânda adı geçen peygamber sayısının yirmi sekiz olduğunu söylerken,⁴⁶ aynı surenin 163. ayetini tefsir ederken

³⁹ Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 169. Bu anlamdaki hadis için bkz. Buharî, Zekat 28; Ahmed, II, 306, 347; V, 197. Başka örnekler için bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 334, 339.

⁴⁰ 2 Bakara 186.

⁴¹ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 108.

⁴² 4 Nisa 11.

⁴³ 8 Enfal 12.

⁴⁴ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 285.

⁴⁵ Örnekler için bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 307.

⁴⁶ Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 347.

bunlardan yirmi beşini saymakla yetinir.⁴⁷ Pek çok tefsirin tersine **Gazâlî** 'nin tefsirinde, Kur'ânın son bölümünde yer alan kısa sureler oldukça kısa açıklanmıştır. Sözelimi Fîl suresinden sonraki kısa sureler birer paragraf halinde oldukça kısa bir biçimde ele alınmış, surelerle ilgili tefsir kaynaklarında yer alan nüzul sebepleri ve benzeri rivayetlere hiç yer verilmemiştir.

5- **Ayetler arasındaki tenâsübe dikkat çekmesi:** Yazar, sık sık ayetler arasındaki tenâsübe dikkat çeker. Örneğin Alu Imran suresinde Bedir ve Uhud savaşlarından bahseden ayetlerin arasına giren 'kat kat faiz yememeyi'⁴⁸ isteyen ayetin girmesinin nedenini şöyle açıklar: *"Bedir ve Uhud savaşlarıyla ilgili konuyu kapatmadan önce, inanan insanın iç dünyasındaki çatışmadan söz eden bu ayetler araya girmiştir. Bu, faiz gibi bir günah muamelesinden arınma savaşıdır. Allah korkusundan kaynaklanan bir savaş. Tam anlamıyla İslam toplumunu kurabilmek için, faiz mikrobunun yerine, Allah uğruna gizli açık infak etmeyi yerleştiren bir mücadele."*⁴⁹ Faizi yasaklayan bu ayetin ardından **"Size merhamet edilmesi için, Allah'a ve Peygambere itaat edin"**⁵⁰ ayetinin gelmesini de şöyle açıklar: *"Şimdi şu faiz yasağını bildiren ayetten sonra gelen bu ayetin getirdiği hikmete bak. Faiz yasağından sonra Allah ve Peygamberine itaat geliyor. Çünkü faiz yiyen bir kimsenin Allah'a ve Rasûlüne itaat edebilmesi mümkün olamaz."*⁵¹

6- **Çağdaş toplumsal problemlere Kur'ânî çözümler önermesi:** Tefsircimiz, eserinde günümüz insanının yaşayışı ile ayetler arasında irtibatlar kurarak problemlere ayetlerden çözümler önerir. Sözelimi tüm problemlerimizin çözümünün takvaya sarılmakta olduğunu ayetlerle teyid ederek şöyle açıklar:

"Gerçekten de, bu toplumun oluşumunda ve doğru yolda kalmasında takvanın ayrı bir yeri vardır. Şayet biz, Allah'tan gereği gibi sakınabilseydik, dünya ve ahiret problemlerimizin tamamı hallolurdu. Sözelimi, bizim rızık ve beslenme problemimiz var. İşte onun çözümü de yine Allah'tan sakınmadadır: "Eğer kasabaların halkı inanmış ve Bize karşı gelmekten sakınmış olsalardı, onlara göğün ve yerin bolluklarını verirdik."⁵² "Allah, kendisine karşı gelmekten sakınan kimseye kurtuluş yolu sağlar, ona beklemediği yerden rızık verir."⁵³

"İşte şu ayete göre de kuşakların geleceğinin güvencesi Allah'tan sakınmadadır: "Arkalarında zayıf çocuklar bıraktıkları takdirde, bundan endişe edecek olanlar, haksızlık yapmaktan korksunlar; dürüst söz söylesinler."⁵⁴ Yine Yüce Rabbimiz buyuruyor: "Kullarımızdan Allah'a karşı gelmekten sakınanları mirasçı kılacağımız Cennet işte budur."⁵⁵ İşte takva, ve müslüman şahsiyetin ve İslam toplumunun oluşumunda takvanın önemi budur.

47 Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 353.

48 3 Alu Imran 130.

49 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 249.

50 3 Alu Imran 132.

51 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 251.

52 7 Araf 96.

53 65 Talak 2-3.

54 5 Nisa 9.

55 19 Meryem 63.

Eğer takva, gönüllerdeki yerini almış olsaydı insanlar canları ve namusları konusunda güven içerisinde olurlardı." 56

Yine **Gazâlî**, tefsîrinde çağdaş yorumlar yapar ve ayetlerden çağdaş çıkarımlarda bulunur. Sözgelimi, yolcu (ibn sebîl) kavramının tanımına, bugün dünya gündeminde önemli bir yer işgal eden siyasî mültecileri de katarak şunları söyler: *"Ayette geçen 'yolcu' (ibn sebîl) kelimesinden kasıt, zor durumda kalmış yolculardır. Memleketine dönmesini sağlayacak yol harçlığı olmayan yolcular demektir. Müslümanlara konuk olmuş misafirler de bunun içerisine girer. Biz bu kavramın içeriğini biraz daha genişleterek şöyle diyoruz: Günümüzde, İslamın izzetini yeniden kazanmak için Allah yolunda cihad uğrunda, maruz kaldığı baskılar sonucu iltica etmek zorunda kalan siyasî mülteciler de bu "yolcular" kavramının içerisine girer. Bu grup ta mücahidlerden sayılır. Müslümanlar, kendilerine sığınan bu gruba sahip çıkmalıdır. Zira bunda İslamın izzet ve şerefi gizlidir." 57*

7- Olayları canlı bir anlatımla sunması: Tıpkı Kur'ân ayetlerinin gölgesinde gezintiye çıkarak "Fî Zılâlî'l-Kur'ân" tefsirini yazan Seyyid Kutub gibi, Zeynep el-**Gazâlî** de tefsirini ayetlerle birlikte yaşayarak yapar. O, adeta ayetlerle ve ayetlerde anlatılan kahramanlarla konuşur ve canlı bir biçimde olayları anlatır. Nitekim O, zindan yıllarında tefsîrini hazırlarken Allah'ın ayetleriyle birlikte yaşadığını ve yudum yudum onların manevî pınarlarından içtiğini söyler.⁵⁸

8- Fıkâhî hükümlere yer vermesi: Yazarımız, fikhî genel hükümlere yer verir, ama fikhî tartışmaların ayrıntısına girmez. Ahkam ayetlerini daha çok hikmetleri açısından ele alır. Ayetlerden genel hükümler çıkarmayı da ihmal etmez. Tartışmalı konularda farklı görüşleri aktarır. Sonra bu görüşlerin tümünü kapsasın ve Allah'ın muradı sınırlandırılmasın diye tercih yapmaktan kaçınır.

Örneğin 'kisas' ayetlerini⁵⁹ açıklarken fikhî görüş ve tartışmalara girmeden sadece şunları söyler: *"Kisas, müslümanı öldüren katiller hakkında uygulanan bir cezadır. Bir müslümanı bilerek öldüren kişi öldürülür. Şayet öldürülenin yakınları, onun kanını bağışlayıp diyete razı olurlarsa, katile düşen güzellikle onu ödemesidir. Arabın "kanı kan temizler" sözüne karşılık Kur'ân, çok anlamlı ve veciz bir şekilde "Kısasta sizin için hayat vardır" buyurdu. Gerçekten de, birini öldürmeyi tasarlayan kimse sonunda kendisinin de öldürüleceğini düşünerek öldürmekten vaz geçer. İşte kısastaki hayat budur!"⁶⁰*

Aynı şekilde 'Safa ile Merve tepeleri arasında yapılan sa'y ayeti'⁶¹ ile ilgili olarak şunları söyler: *"Safâ ile Merve arasında yapılan tavaf/ sa'y, Allah dostu Hz.İbrahim ve hanımı Hz.Hacer döneminden kalmış bir hatıradır. Hac yahut umre yapan kimse, Safâ ile Merve arasında Allah'a yakararak sa'y yaparken; tüm güç ve kuvvetlerden arınmış bir şekilde, gökleri, yeri ve sarsılmaz yüce dağları yaratan, o yüce dağlardan kaynaklar fışkırtan, nehirler akıtıp denizler ve okyanuslar meydana getiren Yüce Rabbin huzurunda acziyetini itiraf ederek, O Yaraticının büyüklüğünü düşünerek O'na olan muhtaçlığını ta içinden hisseder.. Tüm bu duygular onun sa'y, çalışıp çabalama gücünü artırır.. Adımlarını sıklaştırır, işe tüm gayret ve ciddiyetle sarılmasını sağlar.. Bu koşuşturmada vücudundan boşalan her bir ter tanesi ile*

⁵⁶ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 238.

⁵⁷ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 101.

⁵⁸ Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 11-12.

⁵⁹ 2 Bakara 178-179.

⁶⁰ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 103.

⁶¹ 2 Bakara 158.

birlikte tüm günah ve tutkularından sıyrılır..Yüce Allah'ın huzurunda kalbi iyice incelir, Allah'ın azab ve gazabından rahmetine kaçan bedeni, kuş gibi hafifler..Sürekli kötülükleri emreden nefsinden kurtulur.. Artık ondan ümidini kesen şeytan da onu terkeder.. Sonunda o kulun ruhu, ilk sa'yi tam bir teslimiyet ve içtenlikle gerçekleştirenin sa'yindeki derin manaları alabilmek için yükselir yükselir..Tam o sırada bütün his ve duyuları kırılarak, bütün duyularını tek bir hedefe yönelterek anası Hacer'i hatırlar.. Sadece o hedefe koşar ve yalnız onu arzular.. Artık o temiz yerin bereketiyle tüm hisleri sadece Allah'a yönelir.. Dili sadece hakkı terennüm eder: "Allahım! Ben benim, Sen ise Sensin! Ben kulum, Sense İlahsın! Ben yaratılmışım, Sen Yaratansın! Ben muhtaç bir fakirim, Sen ise hiçbir şeye muhtaç olmayansın! Ben zelil bir kimseyim, Sen ise izzet kaynağısın! Ben isteyen, Sen hep istenensin! Ben korunma isteyen, Sen ise koruyan ve sığınlansın! Ben günahkar bir kul, Sense bağışlayansın! Ben Senin korumanı isterim! Senden razıyım! Affını isterim Senden! Sen, kendinden başka hiçbir ilah olmayan Allah'sın, Allahım!"⁶² Yazar bu açıklamalarıyla hüküm bildiren ayetlerin işaret ve ima ettiği sosyal ve ahlakî kimi ilkelere dikkat çekerek fikhî ayetlerin imanî ve ahlakî boyutlarını ortaya koymaktadır. Burada Sa'y ibadetinin, kişiyi çalışıp kazanmaya hazırladığını söylemesi gibi.

Kimi zaman çağdaş meselelerle ilgili katı ve aşırı sayılabilecek fetvaları seslendirir. Örneğin sağlığa zararlı olduğu kesin olarak belirlendiği için sigaranın haram olduğunu kesin olarak şöyle ifade eder: "*Ve işte yeni ortaya çıkan bir takım murdar şeyler vardır. Sigara ve uyuşturucu nevinden her türlü zararlı alışkanlıklar. Tüm bunlar, bu ayet-i kerime ile şeksiz şüphesiz haramdır, haram. 'Murdar şeyleri onlara haram kılar'*⁶³ Bu çirkin şeylerin zararlarını tüm boyutlarıyla bilen çağdaş bilginler, sigara ve uyuşturucu nevinden her türlü alışkanlığın haram olduğunu isbat etmişlerdir. Çünkü bunlar, vücut sağlığına zarar veren pis şeylerdir. Nitekim Peygamberimiz @ şöyle buyurmuştur: "**Zarar vermek de yoktur, zarara uğratılmak ta.**"⁶⁴

Gazâlî, sihirin etkisini kabul etmeyerek onun gerçekte bir çeşit gözboyaması olduğunu söyler.⁶⁵

9- Ayetleri genelleyerek ayetlerin hükümlerini günümüze taşıması. Yazar, bazı kişi ve olaylarla ilgili olarak inen ayetlerden genel çıkarımlarda bulunarak ayetlerdeki anlamları genişletir. Sadece ayetin indiği dönemde geldiği ve anlaşıldığı manalarla yetinmez. Bu yaklaşımı ile o, Kur'ân'ı sağlıklı bir şekilde anlama ve ondan yararlanma için gerekli olan Kur'ânın indiği döneme gitme ve o dönemi günümüze taşıma eylemini layıkıyla yerine getirmeye çalışmıştır. Sözgelimi, Hz.Peygambere hitap eden ayetlerin bütün müminleri bağladığını söyler.

"And olsun ki, eğer sana gelen ilimden sonra onların heveslerine uyarsan, şüphesiz o zaman sen de zulmedenlerden olursun"⁶⁶ ayetini açıklarken şunları söyler: "*Hitab, sonsuz şefkat ve merhamet sahibinin yüce katından gelmektedir. Hitap edilen ise Hz.Muhammed@ ve onun şahsında ümmetidir. Yoksa Hz.Muhammed@in zulmedenlerden olması düşünülemez. Aynı şekilde onun, Allah'tan kendisine gelen haktan ayrılması da sözkonusu olamaz. Sonuçta söz*

⁶² Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 90-91.

⁶³ 7 A'raf 157.

⁶⁴ İbn Mace, Ahkam 17; Muvatta' Akdiye 31; Ahmed, V, 327.

⁶⁵ Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 496. Gazâlî, bu görüşüyle Ehl-i Sünnetin cumhurunun görüşüne muhalefet ederek, Mutezile ve Hanefî ilim adamlarından Cessas gibi alimlerle aynı görüşü paylaşır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sâbûnî, **Ravâiu'l-Beyân**, Dimeşk, 1980, I, 77-83.

⁶⁶ 2 Bakara 146.

dönüp dolaşp kendisinden sonra gelecek olan müminlere getirilmektedir. İşte bu yüzden Hz. Peygambere hitapla başlayan ayetin son bölümünde müminlere seslenilmiştir.⁶⁷

"Onların çoğu, ortak koşmadan Allah'a inanmazlar"⁶⁸ ayetinin tefsirinde ise şunları söyler: "Bu insanların çoğunun imanlarının gerçek yüzü hakkında ilahî bir tesbittir. Ayet belli bir toplum hakkında inmiş olsa bile geneldir. Çünkü sebebin özel olması, hükmün genel olmasına engel değildir."⁶⁹

Tevbe suresi 117. ayetinde geçen **zorluk anını**, Allah Rasülü ve daha sonra ashabının katıldığı tüm zorlu savaş anları⁷⁰ olarak açıklamış ve bu şekilde manayı genişletmiştir.

Yine yazar tefsirinde kapsamlı tanımlar yapar. Kur'ânî bir kavram olan 'tağût' kelimesi hakkında şunları söyler: "Tağût, bir Kur'ân kavramı olup kulluk ve ibadette Allah'a ortak koşulan tüm her şeydir. Bu ister devlet başkanı olsun, ister kral olsun, ister bir hüküm olsun, ister bir insan olsun, ister yıkıcı bir fikir olsun, ister bozguncu bir akım olsun farketmez. İnsanları Allah'tan uzaklaştırıp bir çıkar ve menfaat karşılığında egemenliği altına alan tüm her şey tağüttür. İnsanların 'la ilahe illallah' kelimesini sözde söylemekle yetinip eylem planında gereklerini yerine getirmeyerek güdümlerine girdikleri her şey tağüt kavramı içerisindedir."⁷¹

10- Ayetlerden çıkardığı hikmetleri sıralaması: Yazar, tefsirinde ayetlerden çıkardığı hikmet ve incelikleri maddeler halinde sunar. Ayetlerdeki kelime kalıplarından çok ince ve anlamlı mesajlar çıkarır. Örneğin sahabenin Hz. Peygambere yönelttikleri ve Kur'ânda sözkonusu edilen sorularla ilgili olarak şunları söyler: "Biz sahâbenin Peygambere yönelttikleri bu soru sahnelerinde onların yaşantılarıyla ilgili çeşitli mesajların olduğunu görmekteyiz. İşte onlardan bazıları:

a-İslam toplumunun canlılığı ve diriliği, onların Peygamberlerle ve nübüvvetle olan sağlam ve sıkı bağlılıklarının göstergesidir bu sorular. Büyük küçük karşılaşılan her mesele, onların hayatlarını programlayan bu din ile bağlantılıdır.

b-Bu manzaralar bize sahabenin, cahiliyye döneminde öğrendikleri her bilgi ve deneyimden sıyrıldıklarını göstermektedir. Sanki onlar o an, yeniden dünyaya geliyorlar, beraberlerinde ise İslam düşüncesi geliyor ve onlar yüce bilgilere ulaşıyorlardı. Onlar bu yeni düşünce ve bilgilerle, İslâmî bir hayat ve bilgiye yönelerek önceki hayatlarına ve köhne bilgilerine bir çizgi çekiyorlardı.

c-Yine bunlar İslam toplumunun dinî bilgileri öğrenmeye olan düşkünlüklerinin birer göstergesidir. Onlar yemeye içmeye düşkün oldukları gibi, hatta ondan daha fazla dinlerini öğrenmeye yöneliyorlardı. Müslümanlar, yeni hayatlarıyla ilgili Allah'ın buyruklarını Peygamberin, kendilerine bildirmesini bekleyip onları içtenlikle uygulamaya koymakla kalmıyorlardı sadece. Ama onlar, gidişatlarını düzeltebilmek, heyecanlarını yatıştırmak ve gönüllerini tatmin edebilmek için çeşitli konularda sorular yönelterek aydınlanmak istiyorlardı..."⁷²

Hz. Peygamberin birden fazla hanımla evlenmesinin hikmetlerini de şöyle açıklar: "Biz çok iyi biliyoruz ki, Hz. Peygamberin birden fazla hanımla evlenmesinin siyâsî, fikhî ve insanî pek çok nedenleri vardır. Onun ilk eşi Hz. Hatice ile evliliğini bir tarafa bırakırsak, O @, Hz.

67 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 84.

68 12 Yusuf 106.

69 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 677.

70 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 587.

71 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 685.

72 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 113.

Aişe ve Hz. Hafsa ile babaları Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'le akraba olup onları şerefliendirmek için evlenmiştir. Hz. Zeynep ile 'evlatlığın boşadığı hanımla evlilik' konusundaki ilahî hükmü uygulamak için, Ümmü Seleme ile, şehid hanımlarını kollama arzusuyla, Hz. Sevde ile yaşlılara sahip çıkmak için evlenmiştir. Hz. Safiyye ve Hz. Cüveyriyye ile kavimlerinin müslüman olması için siyaseten evlenmiştir. Ümmü Habibe'yi ise kocasının irtidat edip onu terketmesi üzerine himayesine almıştır... O @, yalnızca Hz. Hatice ile bir aile yuvası kurmak için evlenmiş ve o vefat edinceye kadar da onunla birlikte tek evli olarak kalmıştır.. Unutulması Allah Rasûlünün evlilikleri pek çok hikmetin gereği olarak Yüce Allah'ın izin ve emri ile gerçekleşmiştir. Biz iyi düşündüğümüzde Hz. Peygamberin evinin ümmetin hanımları için bir üniversite konumunda olduğunu rahatlıkla görebiliriz..⁷³

11- **Hurafe ve bidatlere dikkat çekmesi:** *Gazâlî* tefsirinde, toplumumuzun içerisinde düştüğü sosyal problemlere, itikadî ve amelî sapmalara sık sık dikkat çeker. Gerekirse bu konuda ayrıntıya girererek ve bir takım çevrelerin tepkisinden çekinmeden etraflıca ve net bilgiler verir. Hurafe ve bidatlerle ilgili günümüz müslümanların hayatından çarpıcı örnekler sunar.

Tevhid gerçeğine aykırı olan şeylere örnekleme metodu ile şu şekilde dikkat çekmekte ve bu bağlamda şirk kavramını geniş bir alana taşımaktadır: **"Gönülden boyun eğerek Allah için namaza durun."**⁷⁴ ifadesinde yer alan kıyamın içerisinde, Yüce Allah'ı büyükleme, O'nun azamet ve yüceliğini açıklama vardır. Kıyam, ancak Allah için olmalı. Zira Yüce Allah, kıyamı ve künutu yalnızca kendisine has kılmıştır. Bunda ibadetin ancak Allah için yapılması gereğine işaret vardır. Aynı şekilde, İslamda secde de ancak Allah için yapılır. Ne bir ağaç, ne bir taş ve ne bir insan, ne bir resim ve ne de bir put için. Ancak Yüce Allah için.. Allah'ı büyükleme ve yüceltme manaları taşıyan kıyam da öyle, ruku ve kuud (oturuş) da öyledir. Çünkü bunların hepsi, İslamın yok edip ortadan kaldırdığı putçülüğün her çeşidine kapıları kapamaktadır. Sözelimi, bugün toplumumuzda görülen, kabirler için ayakta durma, onların etrafında tavaf etme ve putçuluk emmaresi taşıyan her çeşit eski ve çağdaş selamlama ve saygı için kıyam halleri.. Yine, toplumun önde gelenlerinin önünde ve halkı selamlamak için onların huzurunda eğilmeler.. Ve saygı ve hürmet adına yapılan sözlü ve hareketli tüm aşırılıklar.. Bunların hepsi **"Lâ ilâhe illallah"** gerçeğine ve **"Gönülden boyun eğerek sadece Allah için namaza durun."** emrine aykırı şeylerdir.⁷⁵

"O halde ey insanlar! Bir tek ilaha kulluk edin. O'nun has kulları olun. İmanınıza bir zulüm, bir şirk karıştırmayın. Davranışlarınızda niyetlerinizi yalnızca O'na has kılın. Kendi hayatınızda Allah'ın dinini ve O'nun prensiplerini uygulayın. Yalnızca O'ndan alın yasaları ve ibadetlerinizde sadece O'na yönelin. Dininizi dünyanızdan ayırmayın. Dünyayı dinden ayrı düşünmeyin.. Buna göre bir takım kişilerin, 'siyasette din, dinde siyaset yoktur' şeklindeki sözleri havada kalır. Gerçekten bu şirk, putçuluktur, Allah'ı işlerimize karıştırmamaktır. Oysa **"Hüküm vermek ancak Allah'a aittir. O, kendisinden başkasına değil, yalnızca O'na tapmanızı emretmiştir."**⁷⁶ Egemenlik ve ibadet, her ikisi de imanî bağlamdadır ve ikisi de birbirinden ayrılamaz bir bütündür."

"Gerçekten bugün bizim hayatımız, günlük hayatımızı kuşatan şirk görüntüleriyle dopdoludur, ama çoğumuz bunun farkında bile değil! Şirk, davranışlarımızda karıncanın kımıldaması gibi sinsice yoluna devam etmektedir. Bu görüntüler katmerleşmiş ve açık bir hal

⁷³ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, II, Ahzab Suresinin 50-52. ayetlerinin tefsiri.

⁷⁴ 2 Bakara 238.

⁷⁵ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 146.

⁷⁶ 12 Yusuf 40.

almıştır. Öyle ki, gaybî olarak Allah bize yetmekte, ama O hayatımızda görülmemektedir. Avurtlarımızı şişire şişire biz O'nun varlığını ilan etmiş olsak bile O, hayatımıza etki edememektedir. Çünkü biz 'La ilahe illallah' sözünün gereklerinden habersiz bir biçimde onu tekrarlıyoruz. Öyle ki, biz Allah katında bir takım araçlara inanarak Allah'tan uzaklaşıp gitmekteyiz. İnsanların çoğunun gönlünde tevhîd ışınları sönmüş ve kullukta bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Sonuçta o kimseler iyi yaptıklarını zannederek tevhîdden uzaklaşmaktadırlar. Oysa gerçekte onlar bu sakat tutumlarıyla, tevhid elbisesine Allah inancı dışında bulaştırdıkları sapıklıklarıyla tüm yapıp ettiklerinin boşa gitmesini sağlamakta ve zarara uğramaktadırlar."

"Hem sonra, o müşrikler Allah'ın azap sözünün gelmesinden emin mi oldular? Haberleri olmadan azabın onları kuşatıvermesinden kendilerini güvende mi hissediyorlar? Yoksa kıyametin ansızın gelmesine karşılık bir teminatları mı var? Ki o gün, şirkleri onlara hiç bir şey sağlamayacaktır. Onlara ne oluyor da, bu oyun ve eğlenceler içerisinde oynasırken kıyametin kopmasında n korkmuyorlar? Kendilerine yar olmayacak dünya onları kulluktan alıkoymuştur."⁷⁷

"Onların Kabe'deki tapınmaları sadece ıslık çalmak ve el çırpılmaktan başka bir şey değildir. O halde inkarınıza karşılık artık azabı tadın."⁷⁸ ayetini açıklarken günümüz bidat ve hurafeli tasavvuf anlayışlarına sert bir şekilde deyinerek şunları söyler: "İslam öncesi Kureyşliler çıplak olarak ve alkış tutup ıslık çalarak Kabeyi tavaf ederler ve bunu gerçek ibadet sanırlardı. İşte ayet onların bu sapık adetlerine işaret etmektedir. Ayeti yorumlarken Kurtubî şunları söyler: "Bu ayet, el çırpılarak ve bağırıp çağırarak rakeden cahil sūfîlere karşı bir reddiyedir. Bu yapılanların tamamı akli başında olanların sakınacağı münker olan şeylerdir. Bunları yapanlar, Kabenin yanında yukarıda anlatılan şeyleri yapan müşriklere benzemiş olmuş olur."⁷⁹ Kurtubî'nin bu sözlerinden sonra günümüzde hatme, zikir halkası ve mevlid adı altında ibadet kasdıyla yapılan bidatlerin de buna girdiğini söylemeye gerek bile kalmaz. Bunları yapanlar sanıyorlar ki, bunlarla Allah'a ulaşılır, mana aleminde seçkinlerin yüce makamları kazanılır. Halbuki bunları yapanlar imandan daha çok şirke yakındırlar. Bu yaptıklarından onların kazanacağı bir takım dans yorgunluğu ve boş çırpınışlardan başka bir şey değildir. Onlar bu enerjilerini bir üretim, kazanç ve toplumun yararına olan bir işte harcasalar, anlamsız şeylerle boşboşuna ömür tüketmekten Allah katında çok daha hayırlı olurdu. Öte yandan işin en garip yanı, onların kendilerini seçkin ve ermiş kişiler olarak topluma lanse etmeleridir."

"Gerçek iman ise, Allah hakkında hüsn-ü zanda bulunmaktır. İşte insan bu inancı ile parlak ilahî yüceliklere erişir. İşte bu makam, kişinin ulaştığı en yüksek ilâhî mertebedir. O inanç sahibini Allah ve Rasûlünün dostu kılan iyi niyet ve kalp temizliğidir. Bu kalp temizliği ile Allah dostu olma arasında bela ve zorlu sınavlara bitişik bir takım merhaleler vardır. Onlarla inaçlı kişi iner çıkar, ilerler geriler. Ama hep imanın zirvesine ulaşma yolunda kalır. Aşağılıklara yuvarlanmaz. Doğrusu gerçek müminin cezbesi / çırpınışı Allah ile buluşma anı olan namaza girdiğinde olur. İşte zirveye yükselme uğrunda olan bu çırpınışlar onu, insanlardan dilenmekten alıkoyarak kendi geçimini temin etmek için çalışmaya sevkeder. Yine onun en büyük hareketi, cemaate katılmak için mescide doğru olan yürüyüşüdür. Onun terennümleri ise, boş ve anlamsız şeytanî bağırıp çağırmanın ötesinde iç dünyasının huzur ve rahata kavuşmasından ibarettir. O huzur hali, Yüce Mevlanın büyüklük ve erişilmez gücünü tüm iç dünyasında hissettiği ve ömrü boyunca bu derûnî duygularla yaşadığı haldir. Yoksa müminin terennümleri, içerisine karınlarını doyurmak ve kendilerini tatmin etmekten başka bir dertleri olmayan utanmaz divanelerin

⁷⁷ Zeyneb el-Gazâlî, *Nazârât*, I, 678.

⁷⁸ 8 Enfal 35.

⁷⁹ Kurtubî, *Tefsîr*, VII, 400.

çığlıklarının karıştığı şeytânî çığlıklar olamaz. İşte parolası "**Biz ancak Rabbimize yöneliriz**"⁸⁰ olan gerçek müminin bakış açısına göre hakiki iman budur.⁸¹

Gazâlî'nin tasavvufçulara yönelttiği bu değerlendirmeleri ilk etapta çok sert gözükebilir. Şu kadar varki, bugün tasavvuf adı altında bilgisiz bir takım çevrelerce din adına yapılan çoğu şeylerin Kur'ân ve sünnet kaynaklı müslümanlıkla ilgisinin olmadığı, dinin sadece zikir ve zühd yönünü öne çıkararak onu sosyal hayattan uzaklaştırıp adeta ruhbanlık dini haline getirildiği düşünülürse bu değerlendirmelerinde **Gazâlî'nin** haklı olduğu anlaşılır. Yoksa bu sözleriyle, zahidane ve mücahidane bir hayatı olan **Gazâlî'nin** Kur'ân ve sünnet kaynaklı zikir, fikir ve zühd hayatına tamamen karşı çıktığı sanılmamalıdır.

Öte yandan **Gazâlî**, ahlakî yozlaşmalar üzerinde de ayrıntılı bir biçimde durur. Bu meyanda "**Allah, zulme uğrayan kimseden başkasının, kötülüğü sözle bile açıklamasını sevmez. Allah işitir ve bilir**"⁸² ayetini açıklarken şunları söyler:

"Müslümanın müslümana eziyet etmemesi İslamî edeblerden biridir. Sözgelimi, misâfiri gelen kişi, ona ikram etmelidir. Bir müslüman kardeşine haksızlık yaparsa, en güzeli onu başışlamaktır. Müslüman, elinden ve dilinden müslümanların emin olduğu kimsedir."

*"Hangi şekilde olursa olsun kötü söz söylemek veya sövmek dil ile müslümana eziyet etmektir. Kimi insanlar vardır ki, başkalarına tebelleş olarak en galiz ve en çirkin ifadelerle söylerler. Kimileri vardır, başkalarının onuruna leke sürerler. Kimileri vardır, başkalarının namuslarına dil uzatmaktan çekinmezler. Kimi de vardır, başkasının yüzüne karşı sövüp saymaktan, lanet etmekten çekinmez. Halbuki Yüce Allah güzeldir ve güzel hoş olandan başkasını kabul etmez. En güzel şey ise, seni başkalarına sevdirecek olan güzel sözdür. Güzел söz, müminler arasındaki ilişkiyi pekiştirir. Zaten aklâkî güzelliklerin başında, güzel söz söylemek ve temiz bir ağıza sahip olmak gelir. Bu konuda da bizim için Allah'ın Rasülünde en güzel örnekler vardır: Onun hakkında Yüce Rabbimiz şöyle buyurmuştur: "**Şüphesiz sen büyük bir ahlak üzereisin.**"⁸³*

"Allah'a andolsun ki, bu ahlakî değerlere ne kadar muhtacız bugün. Bunların, hiçbir kıymet ve meziyyete saygısı olmayan yabancı tesirlerin etkisi altında kalmış toplumumuzun özüne işlemesine ne kadar da muhtacız! Ne yazık ki, müslümanlar, sürekli kendilerini, sağlam ahlakî değerlerin çok uzağına atmaktadırlar. Cenab-ı Hakkın sınırlarını belirlediği, Hz. Muhammed'in @ de uyguladığı değerlerden hızla uzaklaşmaktadır. Halbuki, ilk dönemde bu ümmet, ancak sağlam ahlakî değerler silahı ile uyanıp kendine gelmişti. Gerçekten güzel ahlak, büyük bir alan; dünyada ilerlememizi sağlayan bir pasaport mesabesindedir. İslam hukukunu ve onun temel prensiplerini dikkatlice inceleyen bir kimse, onun sağlam bir şekilde Allah'a iman ve salih amel ile tahkim edilmiş güçlü ahlakî değerler üzerinde oturduğunu görür."

"Bir davranış, ne kadar büyük olursa olsun, bu temel değerlerden yoksunsa eksik ve kusurludur. Bu değerlerden yoksun olan bir medeniyet, ne kadar ilerlerse ilerlesin, sonunda yıkılmaya mahkumdur. Çünkü ahlakî temeller üzerine oturmamış bir binanın ayakta durması imkansızdır."

"Gerçekten biz, kendimizi başkalarının kucağına atmaya devam ettiğimiz sürece, başkalarının normlarına boyun eğdiğimiz sürece dünya ve ahirette zarara uğrayanlardan olmaya devam edeceğiz. Allah'a sığınırız böyle bir duruma düşmekten."

80 68 Kalem 32.

81 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 538-539.

82 4 Nisa 147.

83 68 Kalem 4

"Biz bugün, özellikle gençlerimizin kendisini kaptırduğu bu lanetli yabancılaşmayı kabullenmeye devam ettikçe, çocuklarımızın akli kayacak ve biz toplum olarak boşluğa yuvarlanmış olacağız. Apaçık Allah düşmanları oldukları halde, bizlere dost görünen yabancılardan, iyiliği emredip kötülükten sakındırma misyonu ile en hayırlı toplum olan bu ümmetin zihinlerine ekmeye çalıştıkları inkar ve sapıklık tohumlarıyla toplum çıldırmanın eşiğine gelecektir."

"Efendiler! İslam en güzel olandır. O halde ona tutunun, tüm her şeyinizle ona sarılın. Allah'a yemin olsun ki, İslam, bizleri doğru yola iletmek için, bizleri yaratan Yüce Mevlanın lutfudur. Yüce Allah'tan, bizleri söz ve eylem planında İslama gönül verenlerden eylemesini dileriz."⁸⁴

Toplumsal çözülmenin önüne geçebilmek için en temel sosyolojik kuralı belirleyen "**Bir toplum kendini bozmadıkça Allah onların durumunu değiştirmez**"⁸⁵ ayetini açıklarken şunları söyler: "Yüce Rabbimiz, ilminin tüm her şeyi kuşattığını bildiriyor. Göklerde ve yerde hiç bir şey O'na gizli kalmaz. O, gözlerin kem bakışını da bilir, gönüllerin saklayıp gizlediklerini de. O'nun için büyük bir şeyi bilmek ile, küçük bir şeyi bilmek arasında bir fark yoktur. O'na göre, hayır yahut şerri içinde gizleyeni bilmekle, hayır yahut şerri aleni olarak yapıp başkalarına söyleyeni bilmek aynıdır. Karanlıklarda dürülüp saklanan şeyler de O'na gizli kalmaz, gündüzün ortasında açıkça işlenenler de. Her ikisini bilmek de Allah'a çok kolaydır."

"Şanı Yüce Allah'ın, gece ve gündüz izleyici melekleri vardır. Onlar kulları çepeçevre kuşatıp sevaplarını ve kötülüklerini yazan meleklerdir. Aynı şekilde onlar, kulu günlük olaylardan koruyan koruyucu meleklerdir. Kulun etrafında onu gözleyen melekler, her an ve her yerde olanları görüp gözetmektedirler. Eğer kul Allah'a itaat ederse, ona yardım ederler; eğer Allah'a karşı gelirse, tevbe edinceye kadar beklerler. Tevbe etmeyecek olursa, o zaman işlediği kötülük kadar ona günah yazarlar. İyilikleri ise, kulun samimiyetine göre on kattan yediyüz katına kadar sevap olarak yazarlar. "

"İşte İslam toplumu, Allah'a karşı samimi bir şekilde Kitap ve sünnet doğrultusunda amel edecek olursa ne ala. Yok Allah ile bozuşur, O'nun kitabı ve peygamberinin sünneti dışındaki şeylerle hükmeder ve inkarcılara uyararak onları kendisine danışman, rehber ve yardımcı edinirse, işte o zaman Yüce Allah onları zelil ve perişan eder. Kimi zaman doğunun uşağı, kimi zaman da batının uşağı kılar. Artık o toplum, iplerin ucunu başkalarına kaptırmış demektir. Ama tevbe edip tekrar Allah'a döner, O'nun dinini hayata hakim kılar, kendilerine güvenerek Allah'ın kitabı ve peygamberinin sünnetine sarılırlarsa izzet ve devlete yeniden kavuşurlar. Yitirdikleri şereflerini yeniden elde ederler. Çünkü Yüce Allah, bir toplum gidişatını değiştirmedikçe onların kötü gidişini değiştirecek değildir."⁸⁶

Ekonomik bir bela olan faizle ilgili olarak da şu satırlara yer verir: "Ayette,⁸⁷ sadece katmerli faiz muamelesinin çirkinliğine dikkat çekiliyor. Yoksa yasağın sınırı çizilmiyor. Buna göre, sadece katmerli faiz yasaktır, katmerli olmayan faiz ise bunun dışındadır, şeklinde değildir ayetin maksadı. Böyle bir anlam ayetten çıkmaz. Ayette özellikle katmerli faizin anılması, ya bu işi yapanın ne kadar çirkin bir iş yaptığını vurgulamak içindir. Ya da, katmerli faiz muamelesi yürürlükte olduğundandır. Buna göre, onların yapageldikleri bir muameleden sakındırmak için özellikle bu çeşit zikredilmiştir. Yoksa, genel olarak sadece katmerli faiz çeşidinin yasaklandığını bildirmek için anılmamıştır. Dolayısıyla, ayetten katmerli olmayan faiz muamelesinin caiz olduğu

⁸⁴ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 346-347.

⁸⁵ 13 Ra'd 11.

⁸⁶ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 684.

⁸⁷ Bkz. 3 Alu İmran 130.

anlaşılmalıdır.⁸⁸ Hakikatte yasaklanan, sadece Arap yarımadasında uygulanan faiz işlemleri değil; oranı ne olursa olsun tüm faiz işlemleridir.⁸⁹ Bu bir tarafa, zaten Bakara suresinde, oranı ne olursa olsun tüm faiz işlemleri yasaklanmıştır. İlgili ayette Yüce Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: **"Ey İnananlar! Allah'tan sakının, inanmışsanız, faizden arta kalmış hesaptan vazgeçin."**⁹⁰ Zaman zaman, müslümanlar arasından şu şekilde aykırı bir takım sesler yükselir: Allah Teâlâ, ancak katmerli faiz işlemini haram kılmıştır. % 10 yahut % 20 oranındaki faiz işlemleri bu yasağın içine girmez.. Bunları ya cahildirler, ya da bunlar İslamı anlıyorlar, ama din düşmanlarının ekmeğine yağ sürerek onu yıkmak istemektedirler. Halbuki, müslümanların ekonomik özgürlük içerisinde olmaları ve ekonomik sistemlerini kendi şeriatları üzerine oturtmaları hiçbir zaman İslam düşmanlarının işine gelmez. Bu yüzden onlar, faiz üzerine kurulmayan her türlü ekonomik sistemlerle savaşırlar. Bu konuda müslümanlara düşen ise, onların tezgahlarını boşa çıkarmaları ve düşmanlarının entrikalarını kavramalarıdır. Zira faiz, ne kadar güçlü olursa olsun, her toplum için bir ekonomik yıkım sebebidir. Yoksul devletlerin borçlarına karşılık ödedikleri faiz miktarlarına bakılıverdiğinde bu gerçeği daha iyi anlayan mümkün olacaktır. Gerçekten toplumun kurtuluşu, Allah'tan sakınmaya bağlıdır. Takvanın yani Allah'tan çekinmenin gereklerinden biri de Allah'tan korkup faizden vaz geçmektir."⁹¹

12- Kıssaları sunuşu ve İsrailî rivayetlere yer vermemesi: Gazalî, Kur'ânda anlatılan geçmiş toplumların kıssalarıyla ilgili bilgiler verirken ayrıntıya girmez ve bu konuda İsrailî rivayetlere hiç yer vermez. Kıssaları anlatırken ayetlerdeki açıklamalarla yetinir, ama kıssa kahramanlarının hayat hikayelerinden alınması gereken dersler üzerinde önemle durur. Sözelimi, Bakara suresi 261. ayetinde sözkonusu edilen 'yüzyıl uyutulduktan sonra tekrar diriltilecek adam'ın kimliği üzerinde hiç durmaz ve onun İsrailoğullarına mensup bir kişi olduğunu söylemekle yetinir..⁹²

"Yahudiler, 'Üzeyr Allah'ın oğludur' dediler"⁹³ ayetini açıklarken ise, Üzeyr hakkında şunları söylemekle yetinir: *"Yüce Mevla, Yahudi ve Hristiyanların Allah'a ve Rasülüne inanmadıklarını haber veriyor. Onlar Üzeyr'i Allah'ın oğlu olarak kabul ederler. Çünkü o, Hz. Musa'nın vefatından sonra Tevratı yazmıştı. Bu yüzden onun Allah'ın oğlu olduğunu ileri sürdüler. Biz Hz. Üzeyr'in Tevratı nasıl yazdığını bilmiyoruz. O, onu ezberinden mi yazdı, yoksa onun yanında orijinali mi vardı, biz bilmiyoruz. İşin iç yüzünü en iyi Allah bilir."⁹⁴*

Kur'ân kıssalarını eğitsel açıdan günümüze taşıyarak anlatır. Örneğin Nuh kıssasının anlatıldığı ayeti açıklarken sözlerini şöyle bağlar: *"Ey Muhammed, sen kavmine öncekilerin kıssalarını anlat ve duyur. Onlara Hz. Nuh peygamberden bahset. O, kavmi ile birlikte, onların arasında yaşarken nasıl sabretmişti? Onları tam dokuzyüz elli sene sabırla ve karşılık beklemeden Allah'a çağırdı. Sonra onların inkarda direnmelerinin sonucu ne oldu? Andolsun ki, Yüce Allah yere emretmiş, yerden sular fıskırmış; gökyüzüne emretmiş gökten yağmurlar boşanmıştı. Sonunda Nuh kavminin tüm kuru toprakları derya olmuş ve Nuh peygamberle birlikte olmamakta direnip Allah'ın emriyle yaptığı kurtuluş gemisine binmeyenler boğulup gitmişti. Onunla beraber olup 'Rabbimiz Allah'tır' deyip sonra Allah'ın gösterdiği yolda dosdoğru*

⁸⁸ Bkz. Cemal, **el-Fütûhâtü'l-İlahiyye**, I, 313.

⁸⁹ Seyyid Kutub, Tefsir, I, 473.

⁹⁰ 2 Bakara 278.

⁹¹ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 250.

⁹² Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 161-162.

⁹³ 9 Tevbe 30.

⁹⁴ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 559.

*kalanlar ise gemiye binip kurtulmuşlardı. İşte bugün de İslamın ölçüleri yürürlükten kaldırılmış durumdadır. Bundan tüm İslam toplumu sorumludur. Ancak bu gidişatı benimsemeyip kendi nefsinde, ailesinin hayatında ve toplum hayatında İslamı yaşatabilmek için canlarıyla ve mallarıyla gayret edenler ancak bu yükümlülükten kurtulanlardır."*⁹⁵

13- Siyasî konulara sıkça temas etmesi: Tefsircimiz, ayetleri açıklarken sık sık siyasi konulara değinir. Toplumun içerisine düştüğü siyasal yanlışlık ve eksikliklere dikkat çeker. İslam toplumunun olması gereken siyasal yapısı ile, bugün içerisinde bulunduğu durumunu sitemli ve acıklı bir biçimde dile getirerek mukayeseler yapar. Bu konuda da o, bir takım çevrelerin tepkisine aldırmandan bildiği doğruları net bir biçimde açıklamaktan çekinmez, ama o bu konudaki hatırlatmalarında saldırgan ve yıkıcı değil, mutedil ve yapıcıdır. Yazarın İslamî mücadele içerisinde çektiği sıkıntıların, yer yer bu kabil ayetlerin tefsirine yansıdığı da görülür.

O, önce gerçek ilim adamının kimliğini tesbitten işe başlar. Gazali'ye göre gerçek ilim adamı, yöneticilere dalkavukluk yapmayı bırakıp gerçekleri söylemelidir. O, bu konuda ilim adamlarına şöyle çağrıda bulunur: *"Gönülleri iman ve hidayetten uzak kalmış yoldan çıkmış nifakçı inkarcıların hali de aynen böyledir. Bu yüzden bizim ilim adamlarımıza düşen, kendilerini helaka götürücü bir şey olan yöneticilere dalkavukluk yapma işini bırakıp, onlara öğüt vermeleridir. Evet, Allah'ın ayetlerini yalanlayan, yahut onlardan yüz çeviren, yahut da bu konuda zalim yöneticilere dalkavukluk yapan herkes, aynı şekilde kötülük yapmış ve azgınlardan olmuş olur. O halde ey bilim adamları! Ahireti, dünyaya karşılık değiştirmeyin. Allah'ın ölçüleriyle hükmetmeyen zalim yöneticilere deyin ki: Yaptıklarınızdan pişmanlık duyarak Allah'a dönün de Allah sizi bağışlasın ve sizi ikram yurdu cennete koysun. Ahiretinizi dünya karşılığında satmayın."*⁹⁶

'Hakimiyet' konusunda şunları söyler: *"..Cibt ve tağut kavramları hangi manaya gelirse gelsin, bu manaların temeli, hakimiyyeti Allah'tan başkasına vermek ve Allah'ın yasaları dışındaki yasalara razı olmaktır. Bugün yeniden Allah'a ve O'nun yol gösterici Kitabının rehberliğine dönmeye ne kadar da muhtacız! Gerçekten bugün tağut, toplumumuzu istila etmiş, zulüm ve haksızlık toplumun içine işlemiş, Allah'ın dışındakilerin hakimiyetine razı olma sonucu insanların gönüllerinde fesat taht kurmuştur."*

*"Allah onlara hidayet etsin, yöneticilerimiz bugün ve yarın, niyetlerini düzeltip aralarında Allah'ın kitabını hakem kabul etmez, güvenilir kişiler olarak halkı yönetmez, insanlığın saplantılarını davet ve irşatla düzeltmez, şeytana ve günahlara açılan kapıları kapatmazsa.. Ardından Kitab ve Sünnetin rehberliğinde, toplumda Allah'ın hükümlerini yürürlüğü koymazlar ve insanların önüne en yüce örnekleri sunmazlarsa.. Bu konuda yöneticiler önce kendileri en güzel örnekleri ortaya koymazlarsa.. Evet tüm bunları yapmazlarsa, artık onların sonu helaktan başka bir şey değildir. Artık zalim tağutların hakimiyeti ellerinde tutmalarıyla her türlü kepezelik toplumda yayılacak ve hüsrana kaçınılmaz olacaktır. Öyleyse, hep birlite, yöneticilerimizin Allah'ın kitabı ile hükmedenler ve tevhidin tüm gereklerini yerine getirenler olmaları için Allah'a dua edelim."*⁹⁷

*"Halbuki, "Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, kafirlerin ta kendileridir."*⁹⁸ Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyip göz göre göre onu terkedenler, yahut bile bile zulmedenler, işte onlar inkarcılardır. Söz buraya gelmişken, günümüz İslam toplumu üzerinde bir nebzecek durmamız gerekir: AllahTeâlâ, kendilerine indirilen Kitabı bırakıp onunla hükmetmeyen

⁹⁵ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 612-613.

⁹⁶ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 513-514.

⁹⁷ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 306.

⁹⁸ 5 Maide 44.

İsrailoğullarının küfrüne hükmetmiştir. Buna göre, Kur'ân ile hükmetmeyen İslam toplumunun durumu ne olur? Yüce Mevla, şöyle buyurmaktadır: **Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar kafirlerdir.** Bir sonraki ayette **Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar zalimlerdir,** buyuruyor. Ardından da **Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar fasıklardır,** buyurmaktadır. Her ne kadar bu ayetler, Kitap ehli hakkında inmiş de olsalar; bizler Allah'ın indirdiği ile hükmetmediğimiz zaman bundan sorguya çekilmeyecek miyiz?!"

"Doğru ve tutarlı bir anlayış, inanılması gereken gerçeğin Hz. Muhammed ve onun halifelerinin inandıklarının ta kendisi olduğunu kabul eder. Çünkü İslam toplumu, Allah'ın kitabını bırakıp tağutun hükmüne boyun eğmekle çok büyük bir cürüm işlemiştir. Doğrusu günümüzün sorunu, Allah'ın kitabıyla hükmetmeyen içimizdeki yetkililerin durumunun ne olacağıdır?" 99

"O halde ey toplumu yönetenler! Gelin Allah'ın kitabına. Biz de sizinle birlikte olalım, ardınızdan yürüyelim. Haydin, fitne ve fesat sistemleri yerine Allah'ın yoluna sevkedin toplumu, onlara bu konuda öncülük edin. Biz sizin müslümanlığınıza bir şey demiyoruz. Ama sizin "Lâ ilahe illallah" sözünde samimi olmanızı istiyoruz. İşte şurada seçkin (!) sosyalist sistemler devrilip nasıl yerin dibine geçiyorlar. Yeniden dirilişe geçen İslamın gücü karşısında nasıl çöküyor. Gerçekten bunda, haktan sapanların alması gereken dersler vardır. Ve yine şurada işte, bir takım beşerî sistemler, iflas edip nasıl da çöküşe geçmiş bir haldeler."

"Toplumunuz ve hükmettikleriniz hakkında Allah'tan korkun Allah'tan! Makam ve mansıplarınız ile halkınız konusunda Allah'tan sakının! İnsaf edin, Allah'tan korkun da bize Allah'ın kitabıyla hükmedin! Halkı yeryüzünün halifeleri konumunda görün ve onların haklarını koruyun! Siz de Allah'ın kulları da, Allah'ın arzında yaşıyorsunuz. Allah ise, sizin halifeler olduğunuzun bilincinde hükmetmenizi istiyor. Allah tarafından belirlenen mahkum, nasıl olur da kendi hakimine karşı azıp taşkınlık yapabilir!?"

"Ben Allah'tan, Tağutu ve hükmünü kaldırıp atarak Allah'ın kitabını uygulama konusunda size yardım etmesini diliyorum. Böylece milletimizi yüceltesiniz ve korumasız olarak güvenle yürüyebileceğiniz. Çünkü o zaman halk, Allah'ın lufu keremiyle sizi gözetip koruyacaktır. İşte bunlar, zorlama, baskı ve aşırılığa kaçmadan, müslümanların yöneticileri hakkındaki temennilerimin tümüdür. Elbette ben bunları, ancak Rabbimin hoşnutluğunu kazanmak için istiyorum." 100

14- **Kadınlarla ilgili ayetleri ele alışı:** Zeynep el-**Gazâlî**, bir hanım olarak, ayetlerden kadınlarla ilgili hükümler çıkarır. İslamın kadın haklarına değinir. Kadınlarla ilgili spekülasyon oluşturacak yersiz tartışmalara girmez. Kadınlardan bahseden ayet ve hadisler karşısında teslimiyetçi bir tavır takınarak herhangi bir komplekse düşmeden, savunmacı bir mantıkla ayetlere yaklaşmaz ve zorlama yorumlara girmez. Kadının toplumdaki yerini ortaya koyarken, konu ile ilgili hadisleri olduğu gibi nakleder, bu konuda septik bir yaklaşımın içine girmeyip geleneksel bir çizgi takip eder. Onun, tefsirinden derlediğimiz bu konudaki görüşleri şöyledir:

a- Erkeklerin kadınlar üzerine kavvâm oluşları: "Allah'ın kimini kimine üstün kılmasından ötürü ve erkeklerin, mallarından sarf etmelerinden dolayı erkekler kadınlar üzerine yetkindirler"¹⁰¹ ayetini **Gazâlî** şöyle açıklar: "Bu ayet-i kerimede, erkeklerin kadınlar üzerinde yetkin olduğuna ve onların aile içerisinde reisliğin onların hakkı olduğuna dair ilahî bir hüküm vardır. Bu, kadının ev işlerini çekip çevirmesine aykırı değildir. Elbette kadın, aile yuvasının selamet ve huzuru için kocasının aile içi işlerinde söz sahibidir."

99 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 380.

100 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 309.

101 4 Nisâ 34.

"Ayetteki **"kavvâm"** (yetkinlik) kelimesi, sorumluluğu üstlenmek demektir. Şöyle ki, erkek hanımının ve çocuklarının geçiminden sorumludur. Aynı şekilde o, tüm ev işlerinde eşinin yardımcı olmakla yükümlüdür. Kur'ân ve sünneti kendisine rehber edinen kimse işte bunları yerine getirmek borcundadır. Aile, toplumun ilk okuludur. Ailede kadın, ev işlerinden sorumludur. O, eşinin ve çocuklarının huzuru konusunda, Allah önünde mesuldür. Tüm bunlar, ancak kadının tam bir teslimiyetle ve severek erkeğin yetkinliğinin adalet ve huzurun kendisi olduğuna inanmasıyla gerçekleşir. Çünkü yetkinlik, erkeğe, hanımın şeref ve haysiyetini koruma konusunda her türlü hizmette güzel ve insaflı davranma görevini yüklemiştir. Zira erkeğin idaresine girmekle kadın, onun yanında bir emanet konumundadır."

"İşte yetkinliği bu şekilde doğru anlamak, kadına kocasına bağlanıp güvenmesini sağlar. Böylece aile hayatı huzur ve güvene kavuşur. Artık kadın kendisini ev işlerine ve çocuklarını yetiştirmeye verir. İşte böylece İslam, karı-koca arasında uyumlu çiçeklerden oluşan bir ağacın yeşermesini hedeflemektedir. Hoş kokulu gölgesinde mutlu bir biçimde dinlenen, meyveleri bol bir bahçede görkemli bir ağacın yetişmesini istemektedir. İşte bu, aile yuvasında erkeğin konumudur. Yuvasının kurtuluşunu gerçekleştirme, evde huzuru sağlama ve toplumun ilerlemesine katkıda bulunabilmesi içindir bu konum. Bu ise, salt adalet olan Allah'ın kitabının en güzel bir biçimde anlaşılmasıyla elde edilir." 102

"Erkeklerin meşru bir şekilde kadınlar üzerinde hakları olduğu gibi kadınların da onlar üzerinde hakları vardır. Yalnız erkeklerin onlardan bir üstün derecesi vardır"103 ayetini açıklarken şunları söyler:"Mutlu bir evliliğin yarası ise şudur: Şüphesiz kadınların bir takım hakları ve görevleri vardır. Erkeklerin de bir takım hakları ve görevleri vardır. Hem de bu hak ve sorumluluklar bir dayatma ve zorlama olmaksızın güzellikle yerine getirilmelidir.

Cabir' in rivayet ettiğine göre Peygamberimiz @ Veda Haccında okuduğu bir hutbesinde şöyle diyordu: **"Kadınlar konusunda Allah'tan korkun. Zira siz onları Allah'ın bir emaneti olarak aldınız. Onları, Allah'ın izniyle kendinize helal kıldınız. Sizin kadınlarınız üzerindeki hakkınız, onların hiç kimseyi yataklarınıza almamalarıdır. Eğer onlar böyle bir şey yaparlarsa onları, yaralamayacak şekilde dövün. Onların sizin üzerinizdeki hakkı ise, güzellikle yedirip giydirerek geçimlerini sağlamanızdır."**104

İbn Abbas şöyle der: "Hanımımın bana süslenmesini istediğim gibi, ben de hanımım için süslenmeyi isterim. Çünkü Yüce Allah, **"Erkeklerin meşru bir şekilde kadınlar üzerinde hakları olduğu gibi kadınların da onlar üzerinde hakları vardır"** buyurmaktadır."105

Yalnız erkeklerin onlardan bir üstün derecesi vardır. Bu bir derece, günah olmayan konularda onlara itaat etmektir. Allah Azizdir. Hakim'dir. Kendisine karşı gelenlerden intikamını almaya kadirdir. Emrettiği ve yasakladığı her şey, koyduğu her kanun ve yasa hikmet doludur."106

b-İslamın kadın haklarıyla ilgili görüşleri: "Cenab-ı Hakkın lutfu keremindedir ki, adl-i ilahî, kullarından kadın olsun erkek olsun, çalışan hiç kimsenin amelini boşa çıkarmayacaktır. **Siz birbirinizdensiniz zaten**107 ifadesi, kadın-erkek herkese insaf ve ikramın en son noktaya ulaştığının bir göstergesidir. Yüce Allah, kadın ve erkeği tek bir insan olarak

102 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 297-298.

103 2 Bakara 228.

104 Müslim, Hacc 147.

105 Taberî, **Tefsir**, II, 453.

106 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 136-137.

107 3 Alu Imran 195.

kabul ediyor. Mahlukatı düzenleme işini o ikisine yükliyor. İkisini de, Hz. Peygamberden ilahi mesajı almakla görevlendiriyor. emaneti yüklenme ve Risaletin gereğini yerine getirme sorumluluğuna ikisini de ortak kılıyor. Ardından, kadınıyla erkeğiyle cihada atılan, Allah yolunda hicret eden, O'nun uğruna yurtlarını terketmeyi göze alan ve bu uğurda zalim inkarcılardan gelen pek çok eziyeti göğüsleyenlerin şanını yüceltiyor." ¹⁰⁸

"Kadın -erkek, ikisi birlikte tek bir nefistir. O erkek nefisten, ikinci bir nefis daha meydana geldi ki, o kadındır. Bunun anlamı şudur: Kadın-erkek, biri olmadan diğersinin hayatı eksiktir. Yüce Allah, evreni canlılarla donatmak istedi ve Adem ile Havva'dan çok sayıda erkekler ve kadınlar meydana getirdi. Böylece yeryüzünde yaratılış hareketi gerçekleşti..

"Ayet, hayatın erkek ile kadın sayesinde gerçekleştiğine dikkat çekiyor. İnsan soyu asil nikah bağıyla, o ikisinden çoğalmıştır. Nikah yoluyla evlilik, yaratılışın başlangıcından dünyanın sonuna dek hayatı sürdürecektir olan Allah'ın bir yasasıdır. O Allah'ın iradesi ve hikmetidir." ¹⁰⁹

"Cahiliyye devrinde kadın adam yerine bile konulmazdı.. Derken İslam geldi ve hiç bir akıllı kişinin onaylayamayacağı bu uygulamayı kaldırıp bu çirkin gidişata dur dedi. Kadına bir takım yükümlülükler yüklediği gibi, bir takım hakları da belirledi. Onun evlenmesini, onun istek ve arzusuna bağladı. Kadının velisi, onun sahibi değil, vekiliydi sadece. İslam, mehri de kadına hak olarak verdi. Yine kadına miras hakkı tanıdı. Kadın, sahip olduğu şeylerde özgürdü artık. Kadın için bundan daha güzel ve daha iyi bir konum olabilir miydi? Gerçekten cahiliyye döneminde kadın ihmal edilmiş bir haldeydi. Onun bir takım görevleri vardı, ama hiç hakkı yoktu. İslam geldi, kadını koruma altına aldı. Onun şeref ve onurunu koruyarak onu, layık olduğu yere çıkardı. Çizdiği kesin sınırlarıyla ve öğretileriyle kadını ezilmekten kurtardı." ¹¹⁰

*Kadının toplumdaki yerini, bu konuda gelen hadislerle aşırı şüpheli ve ön yargılı olarak bakmaksızın ve herhangi bir te'vile ihtiyaç duymaksızın olduğu gibi verir: "Bu aşırı tutkular kimi zaman sahibi için bir fitne, kimi zaman da bir nimet olur. Ayette önce kadınlar sayılmıştır. Nitekim bu konuda Peygamberimiz @, şöyle buyurur: "**Benden sonra, erkekler için kadınlardan daha zararlı bir fitne bırakmadım.**"* ¹¹¹

*"Çünkü İslâmdan uzak bir kadın, tüm işlerinde toplum için büyük bir fitnedir. Onun evden dışarı çıkışı de fitnedir, kocasına karşı tutumu da fitnedir, çocuklarına karşı tavrı da fitnedir. Eğer toplum, aklını başına alıp kadınlarıyla ilgilenmez ve gereği gibi onları yatıştırmese, o zaman kadın bir yıkım sebebi olur. Nitekim Peygamberimiz @, şöyle buyurmuştur: "**İsrailoğullarının ilk fitneye düşüşleri kadınlar yüzünden olmuştur.**"* ¹¹²

*"Ama, kadın düzelse, ne çocuklar fitne olur, ne mallar fitne olur, ne de dünyanın herhangi bir tutkusu, sahibi için bir fitne olur. Çünkü salihane hanım, İslâm evinin direğidir. Çocuklarını İslâma göre yetiştiren odur. Onlar toplumun yıkıcı unsurları değil, ayakta tutan unsurları olduktan sonra fitne nasıl onlara gelip bulaşsın?! Artık kadın, bir islahçı ve yardımcı olarak işine giden kocasına şöyle diyecektir: "**Allah'tan sakın. Haram yeme. Biz dünyada açlığa sabredebiliriz, ama ahirette ateşe asla katlanamayız.**"*

"Doğrusu bütünüyle bir toplumun düzelmeye, kadının düzelmeye bağlıdır. Sağlıklı düşünen akıl ve izan sahipleri bu gerçeği göz önünde bulundursunlar da, binayı nereden yapmaya ve nereden yıkıma çalıştıklarını iyi bilsinler!" ¹¹³

¹⁰⁸ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 278.

¹⁰⁹ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 281.

¹¹⁰ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 290-291.

¹¹¹ Müslim, Zikir 99.

¹¹² Müslim, Zikir 99; Tirmizi, Fiten 26; İbn Mace, Fiten 19.

¹¹³ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 198-199.

c- Kadının şahidliği: Konu ile ilgili ayeti açıklarken şunları söylemekle yetinir: "Borçlar hukukundaki şahitlikte İslam iki erkeğin şahitliğini şart koşturmuştur. Daha sonra unutmaya ve şaşırma ihtimallerini göz önünde bulundurarak, iki kadının tanıklığını bir erkeğin tanıklığına denk saymıştır.. Genel hüküm böyledir.. Her ne kadar kadınlardan unutmayan ve karıştırmayanlar olsa bile, İslam bunu tüm kadınlara şamil kılmuştur.."114

d- Kadının miras paylaşımındaki konumu: Mirasta kadının payı ile ilgili olarak şunları söyler: "Ayetler, sadece erkekleri mirasta pay sahibi yapıp kadınlara hiçbir şey vermeyen eski cahiliyyeyi bırakarak çocuklar konusunda adaletli davranmamızı emretmektedir. Cenab-ı Hak, mirasa konu olma konusunda kadınla erkeği bir tutmuştur. Her ikisinin de mirasta payları vardır."

'Erkeğe iki dişinin hissesi kadar.'¹¹⁵ Her şeyin iç yüzünü çok iyi bilen ve her şeyden haberdar olan Yüce Allah'ın bildiği hikmet gereği bu böyledir. Elbette Allah, en iyisini bilir. Erkek, ailesinin geçimini temin, zorlu işlerde çalışma, kazanç elde etme, ticaret yapma, sıkıntılara katlanma gibi sebeplerden dolayı erkeğin ihtiyacı daha fazla olduğundan, kadının aldığı iki katını alma hakkına sahiptir." 116

e- Kadının avreti ve örtüsü: Gazâlî, kadının avretinin el ve yüzü dışındaki tüm bedeni olduğu görüşünü tekrarlayarak kadının eşi dışındaki kimselere karşı iffet ve namusunu muhafaza etmesi gereği üzerinde durur.¹¹⁷ Ahzab suresindeki tesettür ayetinde geçen 'idnâ' kelimesinin yüzü çevreleyen, alın, boyun ve kulakları örten başörtüsü anlamına geldiğini söyler.¹¹⁸

f-Kadının peygamberliği: Gazâlî, "Senden önce kasabalar halkından şüphesiz, kendilerine vahyettiğimiz bir takım adamlar gönderdik"¹¹⁹ ayetinin tefsirinde, ayette geçen 'adamlar' (ricâlen) kelimesinden hareketle, gönderilen peygamberlerin arasında cin ve melek olmadığı gibi kadının da olmadığını söyler.¹²⁰

g- Kadının davetçiliği: Gazâlî, Sebe' kraliçesi Belkıs'in Hz. Süleyman peygamberin huzuruna gelip müslüman olduktan sonra, bununla yetinmeyip kavmini İslama davet ettiğine telmihte bulunarak İslam kadınının davetteki yerini vurgulamaya çalışır.¹²¹

h- Çeşitli hükümlerde kadın-erkek eşitliğine dikkat çekişi: Gazâlî, bir hanım müfessir olarak ayetlerden kadınlarla ilgili hükümler çıkarmayı da ihmal etmez. Örneğin, ganimetlerin paylaşımı ile ilgili Enfal suresi ayetini açıklarken şu cümleye yer verir: "Eğer mümin hanımlar da savaşta bulunurlarsa, elbette onlara da sehimlerine düşen verilecektir."¹²² O, bu değerlendirmesiyle kadının da yeri gelince savaşta aktif olarak yer alabileceğine işaret eder.

114 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 182-183.

115 4 Nisâ 11.

116 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 285.

117 Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, II, Nur Suresi 31. ayetin tefsiri.

118 Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, II, Ahzab Suresi 59. ayetin tefsiri.

119 12 Yusuf 109.

120 Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 679.

121 Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, II, Neml Suresi 44. ayetin tefsiri.

122 Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 526.

15- **Kur'ânda neshi kabul etmesi:** Gazâlî, genel olarak Kur'ân'da neshi kabul eder. Ama tartışmalı diğer konularda olduğu gibi, nesh konusunda da ayrıntıya girmekten kaçınır.¹²³ Bakara suresi 180. ayetinde geçen ana-baba ve akrabaya vasiyetle ilgili ayetin daha sonra gelen miras ayetleriyle neshedildiğini söyler.¹²⁴

16- **Müşkil ayetleri açıklaması:** Yazar eserinde, diğer tefsirlerde olduğu gibi, birbiriyle çelişkili gibi görünen ayetler üzerinde kısaca durarak ayetler arasındaki çelişki gibi gözükten durumları gidermeye çalışır. Örneğin Kur'ânın kendisini hem muhkem ve hem de müteşabih olarak nitelemesinde çelişkili bir durumun olmadığını şu şekilde açıklar: "*Cenab-ı Hak, bir ayette Kur'anın tamamının muhkem olduğunu bildirmiştir. "ayetleri muhkem kılınmış kitap.."*¹²⁵ Bu ayet, konumuz olan ayetteki "*Onda Kitabın temeli olan muhkem ayetler vardır, diğerleri de müteşabihler.*" ifadesine ters düşmez. Çünkü önceki ayette bildirilen muhkemlik, Kur'ânın ifade ve uyum bakımından sağlam ve kesin olduğu, Allah katından gelmesinde hiçbir şüphe bulunmadığı anlamındadır. Bir başka ayette geçen "*müteşabih bir kitap..*"¹²⁶ ifadesi ise, Kur'an ayetlerinin birbirine benzediği, birbirini doğruladığı anlamındadır. Dolayısıyla bu da, Allah'ın "*onun bir kısım ayetleri müteşabihdir..*" sözüne hiçbir şekilde ters düşmez."¹²⁷

17- **Müteşabih ayetleri açıklarken selefi bir çizgi izlemesi:** Muhkem ve müteşabih kavramları hakkında yapılan tanımlardan "**Muhkem**, yorum ve açıklaması bilinebilen ayetlerdir. **Müteşabih** ise, ancak Allah tarafından bilinebilen, O'ndan başkasının bilemediği ayetlerdir"¹²⁸ tanımını öne çıkaran **Gazâlî**, müteşabihlerin tevilde selefi bir yol izler. Örneğin o, 'istivâ' konusunda şunları söyler: "*Şanı yüce olan Allah, arşa nasıl hükmettiğini en iyi sadece kendisi bilir. Aslında 'istivâ', Cenab-ı Hakkın kendine has ilmindendir, onun mahiyetine başkası muttali olamaz. O, her şeye kadir olan, tüm her şeyi kuşatmış bir tek Allah'tır. İnanan kimselere düşen istivâyı, hiç şek ve şüpheye düşmeden olduğu gibi kabul etmek, onun nasıllığını ve niceliğini araştırmamaktır. Şu kadar var ki ayet, O'nun hükmünün, egemenliğinin tüm her şeyi kuşattığının, varlıkların hepsinin işlerini düzenleyip yürüttüğünün açık delilidir.*"¹²⁹

Sure başlarında bulunan hece harfleri (Huruf-u Mukattaa) ile ilgili olarak da şunları söyler: "*Söz konusu harfler, bu kitabın, bu harflerden oluşan kelimelerden meydana geldiğine dikkat çekmek içindir. Şöyle ki, bu harfler, Kur'ân'ın muhatapları olan Arapların kullandıkları harflerdir. Buna rağmen Kur'ân, aynı harflerden benzer bir kitap getirmekten onları aciz bırakmıştır. Onları defalarca bir benzerini getirmeye, yahut onun sureleri gibi on sure, hatta bir tek sure getirmeye çağırarak onlara meydan okumuştur. Ama onlar, Kur'ân'ın bu çağrısına herhangi bir karşılık verememişlerdir...*"¹³⁰ Hece harfleriyle başlayan surelerde sürekli bu açıklamasına atıfta bulunan yazarın, sadece Yasîn suresinin girişinde, yine bu açıklamasına

¹²³ Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 66.

¹²⁴ Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 103-104. Nesh konusunda başka örnekler için bkz. Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 107, 288-289.

¹²⁵ 11 Hud 1.

¹²⁶ 39 Zümer 23

¹²⁷ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 194.

¹²⁸ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 194.

¹²⁹ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 680.

¹³⁰ Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 19.

atıftan bulunduktan sonra, 'Yasîn' kelimesinin 'Ey insan!' anlamına geldiğine dair İbn Abbas'tan gelen bir rivayete yer vermesi ilginçtir.¹³¹

18- **Bilimsel yorumlara yer vermesi:** Yazar, ayetleri yer yer bilimsel yorumlarla açıklamaya çalışır. "**Görmüyorlar mı ki, Biz yeryüzünü etrafından gitgide eksiltmekteyiz**"¹³² ayetini açıklarken şunları söyler: "*O inkarcılar Yüce Allah'ın yeryüzünü gitgide eksilttiğini görmüyorlar mı? O inkarcılar ayakları altından yeryüzünün eksiltildiğini, canların ve ürünlerin peyderpey alındığını görmüyorlar mı? Yüce Allah, onlara işlerinin eksiltildiğini göstererek şunu demek istiyor: Onlar azablarının gecikmesini Allah'ın acizliğinden kaynaklanmadığını bilsinler. Nitekim İslam, nuruyla dört bir yana yayılıyor, Mekke başta olma üzer pek çok beldeye hakim oluyor. Bu açıklama, ayetin klasik tefsiridir.*"

*"Ayette anılan yeryüzünden eksiltilme, yeryüzü katmanlarının, hissedilir bir biçimde yer küresinin doğal şekline uygun olarak kutuplardan yavaş yavaş eriyip aşağı çekilmesidir. Soğuk-sıcak değişen hava kütleleriyle bu katmanlar birbirinden farklılık arz etmektedirler. Evet iki taraftan yer küre eksilmektedir. Bu gerçek, modern ilmin bugün ulaşabildiği en son verilerindedir."*¹³³

19- **Açıklamalarına dualarla son vermesi:** *Zeyneb el-Gazâlî*, özellikle müjde ve tehdit ayetlerinin tefsiri ile sureleri dualarla kapatır. Onun izlediği bu usul, açıkladığı ayetlerle canlı bir ilişki içerisinde olduğunun, İslam toplumunun dertleriyle dertlendiğinin ve biraz da duygusallığının açık bir delilidir.

Örnek verecek olursak *Gazâlî*, "**Sen bizim Mevlamızsın, kafirlere karşı bize yardım et**" duasıyla sona eren Bakara suresini, bu duaya paralel olarak şu cümlelerle bitirir: "*Allahım, ne olur Sen bizi yolunda cihad ile süsle! Süsle ki, dinimiz kemale ersin, nurumuz tamamlansın.. İslamla savaştan inkarcılara düşmanlığımız ve onlarla mücadelemizle.. Onlara karşı Sen, bizlere yardım et!. Kendi başlarına geçiriver onların plan ve tuzaklarını.. Şehidlerimizi kabul eyle! Mesajımızı destekle.. Bizi salih kullarının arasına yazıver!*"¹³⁴

"**Ey İnananlar! Sabredin, düşmanlarınızdan daha sabırlı olun, cihada hazır bulunun, Allah'a karşı gelmekten sakının ki başarıya erişebilirsiniz**" ayeti ile sona eren Alu İmran suresi tefsirini de şöyle bitirir: "*Allahım, bizleri Sana çağırın, gizli aşık her halukarda karşılaştıklarına katlanan murabıtlardan eyle. Taki ümmet ve devlet Senin emir ve yasaların üzere olsun. Sen ne yücesin Allahım! Biz sadece Sana güvenir yalnız senden yardım dileriz. Dönüşümüz de Sanadır zaten.*"¹³⁵

A'raf suresi şu ayetlerle sona erer: "**Rabbini gönülden ve korkarak içinden hafif bir sesle sabah akşam an, gafillerden olma. Doğrusu Rabbinin katında olanlar, O'na kulluk etmekten büyüklemezler, O'nu tenzih ederler ve yalnız O'na secde ederler.**" *Gazâlî'nin* A'raf suresi tefsiri de şu cümlelerle son bulur: "*Ey günahları bağışlayan Allahım, tevbelerimle huzurundayım! Secdelerimdeki, uykularımdaki, uyanıklığımdaki gaflet anlarımla geldim sana! Ben Senden başkasına dua edemem ki! Benim umudum yalnızca Sendedir Ya Rab! Ben Sana geldim Ey bağışlayan, ey acıyan ve ey merhamet eden!*"¹³⁶

¹³¹ Bkz. Zeyneb el-Gazâlî, *Nazârât*, II, Yasîn Suresi Tefsiri.

¹³² 13 Ra'd 41.

¹³³ Zeyneb el-Gazâlî, *Nazârât*, I, 695-696.

¹³⁴ Zeyneb el-Gazâlî, *Nazârât*, I, 188.

¹³⁵ Zeyneb el-Gazâlî, *Nazârât*, I, 280.

¹³⁶ Zeyneb el-Gazâlî, *Nazârât*, I, 525.

"Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir. Bütün işler O'na döndürülür. Öyleyse O'na kulluk et, O'na güven. Rabbin, yaptıklarınızdan habersiz değildir" ayetiyle son bulan Hûd suresi tefsirinin sonunda da şu cümleler yer almıştır: "*Allahum! Yaptıklarımızı boşa çıkarmamanı Senden istiyoruz. Tüm yaptıklarımızı yüce rızana uygun kıl, ey alemlerin Rabbi!*"¹³⁷

Sonuç ve Değerlendirme:

Çağdaş tefsir akımları genelde şu üç grupta değerlendirilmektedir: Dil-Bilim ağırlıklı olan *edebî tefsirler* (el-İtticâhü'l-Edebî), Tabiî ilimlere ağırlık veren *bilimsel tefsirler* (el-İtticâhü'l-İlmî) ve Kur'ânın rehberlik yönünü öne çıkaran *sosyal tefsirler* (el-İtticâhü'l-Hüdâî).¹³⁸ Bu üçüncü grup tefsir ekolü *İctimaî Tefsir Ekolü ve Aksiyon-Dava ekolü* diye iki ayrı başlık altında da değerlendirilmiştir.¹³⁹ Bunlardan ilkinin kurucusu olarak Muhammed Abduh (1849-1905), ikincisinin kurucusu olarak da Seyyid Kutub (1906-1966) kabul edilir. Bunlardan ictimaî tefsir ekolünde Kur'ânın hidayet yönü esas alınarak çağın toplumsal sorunlarına Kur'ânî çözümler öngörülmektedir. Ekolün en çarpıcı özelliği körü körüne taklitten sakınıp selefın anladığı metod üzere dini anlamaya çalışması, İsrailiyyat, bidat ve hurafelerden şiddetle kaçınmasıdır. Bu ekol bir kısım sahih rivayetlere önem vermeme ve modern ilmin etkisinde kalıp çok fazla akılcı olmakla eleştirilmiştir.¹⁴⁰ Aksiyon ve dava ekolünde ise, tefsirciler hem pratik dinî hayatın içerisinde aktif olarak rol almakta, hem de müslüman aydınlar İslam dışı sistemlere karşı atak bir tavır takınmaktadırlar. Bu ekole de, aşırı siyasal bir akım olması ve bilimsel olmaması gibi eleştiriler yöneltilmiştir.¹⁴¹

Yukarda sıraladığımız maddelerden de kolayca anlaşılacağı üzere, makalemizin konusu olan *Gazalî'nin* tefsiri bu ekollerden 'Sosyal Tefsirler' grubuna girer. Onun tefsiri hem ictimaî tefsir ekolü, hem de aksiyon-dava ekolü kollarının karakteristik özelliğine haizdir. Yani bir dava ve aksiyon insanı olan Zeynep el-*Gazâlî*, tefsirinde Kur'ânın hidayet yönünü öne çıkarır ve toplumsal problemlere Kur'ân ayetlerinden çözümler bulmaya çalışır. O, tefsirinde selefın Kur'ân anlama metodunu izlemeye çalışırken, İsrailî rivayet, bidat ve hurafelerden şiddetle kaçınır. Ne ki Gazalî, tefsirinde sahih rivayetlere bol bol yer vermekten çekinmez. Yine o, ictimaî tefsir ekolünün eleştirildiği kadar akılcı ve bilimci de değildir. O, tefsirinde bir rivayet tefsiri olan İbn Kesir'in tefsiri ile, bir aksiyon ve dava tefsiri olan Seyyid Kutub'un tefsirini, başka bir deyişle Kur'âna klasik yaklaşımla çağdaş aksiyonel yaklaşımı bir araya getirmeye çalışmıştır.

Özetle söylemek gerekirse yazar, Kur'ânın iniş esprisine uygun olarak, onu doğru anlamak ve başkalarının da aynı şekilde anlamasına yardımcı olabilmek için bu eserini hazırlamıştır. O, bu çalışmasıyla her seviyedeki insana ulaşmak ister, tabandan tavana herkese seslenir.¹⁴² Bunun için de o, tefsirinde kolay bir üslup kullanır, ayrıntıya girmez, çoğu yerde

¹³⁷ Zeynep el-Gazâlî, *Nazârât*, I, 650.

¹³⁸ Bkz. Muhammed Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Kahire, 1989, II, 473; Jansen, *Kur'âna Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, (Çeviren: H. Açar), Ankara, 1993, s, 8-9; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara, 1988, II, 423-495.

¹³⁹ Bkz. Said Şimşek, *Günümüz Tefsîr Problemleri*, Konya, 1997, s, 63-116 ve 185-203.

¹⁴⁰ Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 468-469; Said Şimşek, *Günümüz Tefsîr Problemleri*, s, 75-115.

¹⁴¹ Bkz. Said Şimşek, *Günümüz Tefsîr Problemleri*, s,187-203.

¹⁴² Gazâlî, tefsirini yazmaktaki bu maksadını Mukaddimesinde şöyle açıklar: "Şüphesiz ben, cezaevinde, Allah ile birlikte olduğum o halvet günlerimde O'nun ayetleriyle birlikte yaşadım. Gerçekten de cezaevi, davetçiler için bir halvet yeridir...Evet, ben yaşadım, Allah'ın lutfu ile, Allah'ın kitabıyla birlikteki o anları! Taat anları ne tatlıdır, kısalığına rağmen ne uzundur! O anlar, meleklerin rahmetle sarıp sarmaladıkları tatlı lezzet anlarıdır. İstedim ki, davet yolundaki yavrularım da, benimle birlikte o anları, o coşkuları yaşasınlar. Allah da bana,

tıpkı sahabe ve tabiûn dönemi insanının (selefin) Kur'ân anlayışına benzer bir tefsir örneği sunar. O, tefsirinde nahvî, fikhî tartışmalara yer vermezken hep Kur'ânın rehberlik yönünü öne çıkarmayı hedefler. Onun satırlarında, tevhidî mücadelenin çilesi, cilvesi, heyecanı, içtenlik ve biraz da duygusallığını rahatlıkla okumak mümkündür. O, Kur'ân ayetlerini anlarken sahih rivayetlerden hareketle Kur'ânın indiği döneme gitmeye ve çağın problemlerine Kur'ândan çağdaş çözümler ararken de ayetleri yaşadığı kendi dönemine taşımaya gayret eder. Değişik dönemlerde kaleme alınan diğer tefsirler gibi, Gazalî'nin tefsiri de yazarının yaşadığı çağın gereksinimlerinden ve içerisinde yaşadığı toplumun problemlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Biz onu, ayetlerin derinliklerinden İslam toplumunun bugün içerisine düştüğü çıkmaz, zillet ve meskenet çukurlarından kurtulmasını sağlayacak reçeteler ararken görürüz. O, bu arayışında müslüman toplumunun problemlerini bizzat yaşayan biri olarak oldukça dertli, duygulu ve o ölçüde de azimli, kararlı bir tavır sergilemektedir. Tefsirin en çarpıcı yanı ise, Kur'ânın muhataplarından olan kadınların da Kur'ân'ı anlama ve yaşama gayreti içerisinde olduklarını ispat ve tescil açısından sahasında nadir ve güzel bir örnek teşkil etmiş olmasıdır. **Zeyneb el-Gazâlî'nin** eseri, tefsîr sahasına yenilikler getirecek boyutta çok orjinal bir çalışma sayılmayabilir. Ama onun tefsiri, İslamî bütün yönleriyle anlayıp yaşamak isteyen, kadın olmasına rağmen bu uğurda pek çok sıkıntıya göğüs geren ve müslümanların dertleriyle dertlenen samimi bir müslümanın Kur'ân ve Tefsîr bahçelerinde yaptığı gezinti sırasında kendi birikimine göre derlediği çiçek demetlerinden bir demettir. Yazar, bu çalışmasıyla kadınların da, erkekler kadar Kur'âna muhatap olduklarını ve onu anlayabileceklerini, kısaca bu alanda kadınların da olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

KAYNAKLAR

- Aişe Abdurrahman, **et-Tefsîru'l-Beyânî li'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Kahire, 1990.
Ali el-Cârim- Mustafa Emin, **el-Belâğatü'l-Vâdiha**, Mısır, ty.
Cemel, **el-Fütûhâtü'l-İlahiyye**, I, 313.
Cerrahoğlu İsmail, **Tefsir Tarihi**, Ankara, 1988.
Jansen J. J. G., **Kur'âna Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar**, Tercüme, H. Açar, Ankara, 1993.
Sâbûnî Muhammed Ali, **Ravâiu'l-Beyân**, Dımeşk, 1980.
Seyyid Kutub, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, Beyrut, 1971.
es-Suyûtî Celâlüddin, **el-İtkân fi-Ulûmi'l-Kur'ân**, Mısır, 1978.
Şimşek Said, **Günümüz Tefsîr Problemleri**, Konya, 1997.
Taberî İbn Cerîr, **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Beyrut, 1988.
Tahirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lüğati**, İstanbul, 1973.
ez-Zehabî Muhammed Huseyn, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, Kahire, 1989.
ez-Zerkeşî Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh, **el-Bürhân fi-Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut, 1972.
Zeyneb el-Gazâlî, **Zindan Hatıraları**, Tercüme, H. Hüseyingil, Madve Yayınları, İstanbul, 1984.
Zeynep el-Gazâlî, **Gençlerle Mektuplaşmalarım**, Tercüme, Savaş Kocabaş, İstişare Yayınları, Kayseri, 1997.
Zeynep el-Gazâlî, **Min Havâtır Zeyneb el-Gazâlî**, Daru'l-İ'tisam, Kahire, 1996.
Zeynep el-Gazâlî, **Nazarât fi Kitâbillah**, Dâru'ş-Şurûk, Kahire, 1994.

"Allah'ın Kitabıyla Birlikte"ki bu sayfaları yazmamı nasip etti. Yüce Rabbimden, bunları kabul etmesini ve iyilik tartularımın içerisine koyarak beni yararlandırmasını dilerim." Zeyneb el-Gazâlî, **Nazârât**, I, 11.

Zeynep el-*Gazâli*, **Yeniden İslâmî Diriliş** ve **Müslüman Aileye Doğru**, Tercüme,
Mehmet Yolcu, Madve Yayınları, İstanbul, 1991.